

Λόρεν Γκόλντνερ

Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

ΕΙΝΑΙ Η ΥΛΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ:

Ο ΑΜΑΝΤΕΟ ΜΠΟΡΝΤΙΓΚΑ ΣΗΜΕΡΑ

Πρώτη δημοσίευση: *Critique* n° 23, 1991.

Το πρωτότυπο κείμενο υπάρχει στην ιστοσελίδα του συγγραφέα: <http://home.earthlink.net/~lrgoldner/bordiga.html>

Για σχόλια/κριτική προς τον Λόρεν Γκόλντνερ, lgoldner@alum.mit.edu

μτφ: coghnorti.wordpress.com

*

Πρόλογος των Γερμανών μεταφραστών (ομάδα Wildcat, 1999)

Αγοραίος Μαρξισμός ή Κομμουνισμός

Ας μην ξεγελαστεί κανείς από τον τίτλο του κειμένου του Λόρεν Γκόλντνερ. Ο Λόρεν χρησιμοποιεί τη ζωή και το έργο του Αμαντέο Μπορντίγκα σαν σημείο εκκίνησης. Οι κάποτε μακρόσυρτες περιγραφές για τη ζωή και τις απόψεις του Μπορντίγκα δεν πρέπει να μας παραπλανήσουν: ο Λόρεν ανοίγει πολλούς δρόμους, δια των οποίων μπορούμε να ξαναθέσουμε το ζήτημα της επανάστασης και του κομμουνισμού σήμερα.

Το κείμενο αυτό γράφτηκε το 1991. Ο Γκόλντνερ επιχειρεί, όπως και ο Riccardo Bellofiore σε ένα κείμενο που εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα (*Σχέδιο, Κεφάλαιο, Δημοκρατία*, στο *Zirkular* Αρ.1), να κατανοήσει την κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης (γιατί δεν οδήγησε η κατάρρευση του "υπαρκτού σοσιαλισμού" σε ένα επαναστατικό ξεσηκωμό;) και να αντιμετωπίσει την κρίση στην οποία είχε περιέλθει ο μαρξισμός και η επαναστατική θεωρία εν γένει. Ο μεν Riccardo Bellofiore αποδεικνύει με πειστικό τρόπο πως οι θεωρήσεις της σχεδιασμένης οικονομίας της Β' Διεθνούς δεν είχαν τίποτα το κοινό με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, ο δε Λόρεν Γκόλντνερ υψώνει σε κεντρικό θέμα της ανάλυσής του τη θέση του Μπορντίγκα ότι ο καπιταλισμός είναι ταυτόσημος με την αγροτική επανάσταση, δηλ. την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας.

Οι δυο παραπάνω αναλύσεις, του Γκόλντνερ και του Bellofiore, παρόλο που αναπτύσσονται σε εντελώς διαφορετικά επίπεδα, έχουν πολλά κοινά: μια επιφανειακή κριτική στη "γραφειοκρατικοποίηση" ή τη "σταλινική αντεπανάσταση" δεν επαρκεί, η κριτική πρέπει να επιτεθεί στα θεμέλια του αγοραίου μαρξισμού της Β' Διεθνούς: Αυτή η προσκολλημένη στο κράτος "μαρξιστική ιδεολογία" διάφορων Πρώσων υπαλλήλων μετατράπηκε σε ιδεολογία της καθυστερημένης αστικής επανάστασης, ήτοι της επιβολής του καπιταλισμού στις αγροτικές χώρες.

Ο Λόρεν καταφέρνει να δείξει ταυτόχρονα, γιατί η ρωσική επανάσταση του 1917-1921 έγινε σημείο αναφοράς για γενιές επαναστατών, καθώς και γιατί από το τέλος της δεκαετίας του 1970 είναι σαν να "έληξε η θητεία της": μετά την άνοδο των νέων βιομηχανικών χωρών στην Ασία, η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό δεν μπορεί να λειτουργήσει πια ως βάση για την ιδεολογία μιας καθυστερημένης ανάπτυξης. Τα κομμουνιστικά κόμματα στις μητροπόλεις γίνονται συντρίμια ακριβώς όταν ο αγροτικός πληθυσμός μειώνεται στο 5% του συνολικού πληθυσμού.

Ο Λόρεν δείχνει πως ο κομμουνισμός δεν είναι ζήτημα κομμάτων, χωρών ή στρατηγικών: ο κομμουνισμός είναι μια κοινωνική διαδικασία, είναι η κοινωνική μας σχέση με την ίδια μας την υλική αναπαραγωγή.

Έτσι, το ερώτημα περί κομμουνισμού σήμερα τίθεται εκ νέου.

Πρόλογος στη σουηδική έκδοση (2002)

Στην πραγματικότητα ο πυρήνας του κειμένου που ακολουθεί είχε γραφτεί το 1988, πριν από την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ: όταν πρωτοεκδόθηκε στα αγγλικά το 1991, έγιναν μερικές τροποποιήσεις για να γίνει μια μικρή αναφορά στα "γεγονότα" του 1989-1991. Κατά τη διάρκεια της περασμένης δεκαετίας, μεταφράστηκε σε επτά άλλες γλώσσες. Το γεγονός ότι γράφτηκε πριν την κατάρρευση (μια κατάρρευση της οποίας τον επικείμενο ερχομό εγώ, όπως πολλοί άλλοι, δεν είχα προβλέψει), και ότι συνεχίζει να εγείρει διεθνές ενδιαφέρον μια δεκαετία μετά, αποτελεί μια ένδειξη ότι, παρόλα τα ψεγάδια του, πέτυχε να βρει μια ανταπόκριση και να συντονιστεί με κάποια βαθύτερα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου.

Πράγματι, από το 1988 το ενδιαφέρον για το έργο του Αμαντέο Μπορντίγκα αυξάνεται¹, και φαίνεται να ξεπερνά την έλξη (ας ελπίσουμε με πιο θετικά αποτελέσματα) που ασκούσε ο Αντόνιο Γκράμσι κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Ο Γκράμσι, κι αυτό δεν είναι τυχαίο, ήταν ο άνθρωπος που απέστειλε κατά τα μέσα της δεκαετίας του '20 η Μόσχα για να ξεριζώσει την επιρροή που ασκούσε ο Μπορντίγκα στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας². Φυσικά, η μεγάλη πλειοψηφία των οπαδών του Γκράμσι δεν είχαν ιδέα για τον πραγματικό πολιτικό του ρόλο, αλλά από την άλλη δε μπορούμε να πούμε ότι ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την αληθινή πολιτική ακόμα και της εποχής τους. Οι μεταπολεμικοί γκραμισιανοί, ιδίως στον αγγλόφωνο κόσμο (σκέφτομαι πρόσωπα όπως ο Karl Boggs, ο θαυμαστής του ευρωκομμουνισμού της δεκαετίας του '70), καβάλησαν το κύμα της "κουλτούρας", το οποίο συμπεριελάμβανε τη σχολή της Φρανκφούρτης και το γαλλικό μεταστρουκτουραλισμό, ρεύματα τα οποία στα μάτια τους (όπως και στο ευρύτερο κοινωνικό στρώμα από το οποίο προήλθαν, τη ριζοσπαστικοποιημένη μεσαία τάξη) θα μπορούσαν να αποτελέσουν άξιους διαδόχους του "αγοραίου μαρξισμού". (Αν είχε υποπέσει ο Μπορντίγκα στην αντίληψή τους, το δίχως άλλο θα τον κατηγοριοποιούσαν στον "αγοραίο μαρξισμό".) Οι γκραμισιανοί, όπως και τα άλλα ρεύματα στο "πολιτισμικό" στρατόπεδο, προτιμούσαν να συζητούν για την πολιτισμική ηγεμονία αντί για ζητήματα "αγοραίου μαρξισμού" όπως η κριτική της πολιτικής οικονομίας, για να μην αναφέρουμε την "τέχνη της εξέγερσης". Η εξασθένηση της επιρροής τους τραβά έναν εν πολλοίς παράλληλο δρόμο με τη διάλυση των ψευδαισθήσεων για την ιδεολογία της κουλτούρας. Ο καπιταλισμός βγήκε σημαντικά κερδισμένος από τον "πολιτισμικό ριζοσπαστισμό" της δεκαετίας του '60, ο οποίος κατέληξε να αποτελεί συστατικό στοιχείο της "διευθυντικής σοφίας" της δεκαετίας του '90.³

Προφανώς η επιρροή του Γκράμσι εξασθένησε παράλληλα με την εξασθένηση του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος τη δεκαετία του '70, με τη στρατηγική του τού ιστορικού συμβιβασμού.

Η πλημμύρα της ιδεολογίας που ακολούθησε την περίοδο 1989-1991 είναι υπερβολικά ευρεία για να εξεταστεί εδώ. Όμως το πανηγύρι των καπιταλιστών έστειλε το μήνυμα πως "η αποτυχία του μαρξισμού" στη Ρωσία σήμαινε ότι ο καπιταλισμός είχε νικήσει κάθε αντίπαλο. Αυτό το κλίμα ώθησε τους επαναστάτες ανά τον κόσμο να στραφούν πίσω στην περίοδο πριν το 1917, κατά την οποία τα διάφορα ρεύματα, από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ μέχρι τους Γερμανο-Ολλανδούς συμβουλιακούς

¹ Η ένταση του φαινομένου δε μας επιτρέπει να κάνουμε κάτι περισσότερο από μια αναφορά. Σημάδι αυτού του φαινομένου δεν είναι μόνο η πρόσφατη ιταλική έκδοση μιας εξάτομης σειράς των έργων του Μπορντίγκα, αλλά και η εμφάνιση σπουδαίων μελετών όπως των Arturo Peregalli/Sandro Saggior *Amadeo Bordiga. La Sconfitta e gli anni oscuri* (1926-1945) (Τορίνο, 1998). Οι ίδιοι συγγραφείς επιμελήθηκαν μια πλήρη βιβλιογραφία του Μπορντίγκα (*Amadeo Bordiga, 1889-1970. Bibliografia*, Μιλάνο, 1995). Μια μέτρια μετάφραση του βιβλίου του Philippe Bourrinet *The "Bordigist Current" (1919-1999). Italy, France, Belgium* είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα "Left-Communism" [<http://left-dis.nl>]. Τέλος, στο Μιλάνο το 1996 έλαβε χώρα ένα σχετικό διεθνές συνέδριο (περισσότερο ακαδημαϊκό παρά πολιτικού χαρακτήρα). Κάποιες από τις εργασίες εκδόθηκαν σε βιβλίο (L. Cortesi, ed. *Amadeo Bordiga nella Storia del Comunismo*, Νάπολη 1999).

² John Chiaradia, *Antonio Gramsci: The Dark Years*. Αδημοσίευτο χειρόγραφο. Για μια "ορθόδοξη μπορντιγκιστική" κριτική του Γκράμσι και του "γκραμισιανισμού" δες το 4^ο κεφ. του 2^{ου} τόμου του έργου *Storia della Sinistra Comunista* (Μιλάνο, 1972).

³ Ο Tom Frank, στο έργο του *One Market Under God* (Νέα Υόρκη, 2000) αναλύει πολύ πειστικά αυτή την ιδέα.

κομμουνιστές⁴, τους Ισπανούς αναρχικούς και τους επαναστάτες συνδικαλιστές σε Αγγλία, Γαλλία, Σκωτία και ΗΠΑ (IWW) δεν αισθάνονταν την ανάγκη να αναφέρονται στη Σοβιετική Ένωση ούτως ώστε να προβάλουν τον εαυτό τους (σωστά ή λαθεμένα) ως το φορέα μιας κοινωνίας πέραν του καπιταλισμού. Σε αυτή τη νέα ιστορική οπτική επανεμφανίζεται και ο Μπορντίγκα ως ένας από τους ευφυέστερους, αλλά λησμονημένους μαρξιστές του 20^{ου} αιώνα.

Οι καπιταλιστές και οι ακόλουθοί τους της "μετριοπαθούς αριστεράς", για τους οποίους ο "σύντομος 20^{ος} αιώνας (1917-1991)" αποτέλεσε μια αχρείαστη παρεκτροπή, (πείθοντας "τους πάντες" ότι το παιδικό όνειρο της επανάστασης οδηγεί νομοτελειακά στο Γκούλαγκ) δεν έπαιρναν υπόψη τους μια μικρή αλήθεια: η ύπαρξη της ΕΣΣΔ, και αργότερα του μπλοκ που προέκυψε από αυτήν, αποτελούσε μια **σταθεροποίηση** της καπιταλιστικής παγκόσμιας τάξης πραγμάτων από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, αν όχι πρωύτερα. Η ΕΣΣΔ "σκέπαζε" με την ύπαρξή της την ιστορική μνήμη όλων των αντικαπιταλιστικών ρευμάτων που αναφέραμε πιο πάνω (όποια κι αν ήταν τα προβλήματά τους, οι μεταξύ τους διαφωνίες, και η ανεπάρκειά τους για μια προοπτική σήμερα). Με το που κατέρρευσε, τα παραπάνω ρεύματα έκαναν ξανά την εμφάνισή τους, με τη μια ή την άλλη μορφή. Γνωρίζουμε σήμερα πως στην ιστορία του κομμουνισμού, η ρωσική επανάσταση θα έχει τη θέση που έχουν οι ιταλικές πόλεις του 11^{ου} αι. στην ιστορία του καπιταλισμού: θα αποτελεί έναν πρόδρομο, γεμάτο από διδάγματα για το μέλλον, αλλά και σκουπίδια του παρελθόντος. (Είναι βέβαια σωστό, και δεν πρέπει να το ξεχνάμε, ότι η κατάρρευση των τελευταίων υπολειμμάτων της ψυχροπολεμικής πόλωσης αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την επιστροφή του αχαλίνωτου καπιταλισμού της "ελεύθερης αγοράς", του φασισμού, και του θρησκευτικού φονταμεταλισμού όλων των ειδών.)

Πιστεύω, ακόμη περισσότερο από όταν έγραφα το κείμενο που ακολουθεί, πως είναι σημαντικό να προσδιορίσουμε τη θέση που έχει ο Μπορντίγκα στον αστερισμό των επαναστατικών μαρξιστικών ρευμάτων που υπήρχαν πριν την ήττα της ρωσικής επανάστασης. Πρέπει να τον θεωρήσουμε μια προσωπικότητα πρώτου μεγέθους, δίπλα στους Μαρξ, Λούξεμπουργκ, Πάνεκκουκ, Γκόρτερ, αλλά και Λένιν⁵ και Τρότσκι (και δευτερευόντως, στις πιο αυστηρά θεωρητικές προσωπικότητες των Κορς, Λούκατς και Μπλοκ), όχι με σκοπό να καθορίσουμε μηχανικά "ποιος έχει δίκιο", αλλά για να δούμε **όλους** τους παραπάνω μέσα σε ένα σύνολο από αντιπαραθέσεις που είναι πολύ περίπλοκες για να αναπτύξουμε σε αυτόν τον πρόλογο⁶, και οι οποίες διαστρεβλώθηκαν και θάφτηκαν κάτω από τα 80 χρόνια αντεπανάστασης που ακολούθησαν το 1921. Συνεχίζω να πιστεύω ότι το κάλεσμα της γαλλικής νεομπορντιγκιστικής Αριστεράς πριν 30 χρόνια⁷, να ξανασκεφτούμε τα προτερήματα και τις αδυναμίες της ιταλικής και της ολλανδο-γερμανικής Αριστεράς ως των αληθινών επαναστατικών ρευμάτων της περιόδου αμέσως μετά τον Α' ΠΠ., παραμένει επίκαιρο. Είναι αξιοπερίεργο, και αποκαλυπτικό, ότι από όλα τα πρόσωπα που αναφέραμε πιο πάνω, ο Μπορντίγκα (εξαιρώντας ίσως τον Γκόρτερ) παραμένει ο λιγότερο γνωστός. Πιστεύω ότι η αιτία γι' αυτό βρίσκεται στην καταγωγή του: η Ιταλία ποτέ δεν έγινε υπερδύναμη. Στην Ιταλία πρωτοθριάμβευσε ο φασισμός (1922), εξωθώντας την επαναστατική Αριστερά στην παρανομία και την εξορία, στην Ιταλία, τέλος, έδρασε το μεγαλύτερο ΚΚ της Δύσης μετά τον Β'ΠΠ, το οποίο κατ' ουσίαν εξαφάνισε τον Μπορντίγκα από την ιστορία, κρύβοντάς τον προπάντων πίσω από έναν σχεδόν αγιοποιημένο Γκράμσι.

Για μιαν ακόμη φορά, το ζήτημα δεν είναι να ξεθάψουμε το χαμένο νήμα μιας κάποιας αδιάρρηκτης "ορθότητας". Το ζήτημα μάλλον είναι να κατανοήσουμε το ριζοσπαστικό ξεσηκωμό

⁴ Δες το βιβλίο *La Gauche Hollandaise* (1990) που εκδόθηκε από την οργάνωση *International Communist Current*. Πρόκειται για κείμενο του Philippe Bourrinet, ο οποίος στη συνέχεια έφυγε από την ICC, η οποία εξέδωσε παραταύτα μια αγγλική έκδοση με τίτλο *The Dutch Left* (2001). [Μια αναθεωρημένη έκδοση του ίδιου του Bourrinet είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα "Left Communism".]

⁵ Σήμερα υπάρχουν άτομα που ενώ έχουν επηρεαστεί από τον Μπορντίγκα, το όνομα του Λένιν τους είναι βρισιά.

⁶ Ξανά, δες το "*The Dutch Left*" του Bourrinet για το πώς ο προ του 1917 Λένιν είχε επηρεαστεί και από τους Πάνεκκουκ και Γκόρτερ στην αντιπαράθεση για τη μαζική απεργία εντός της Β' Διεθνούς.

⁷ Δες τα κείμενα του Ζακ Καμάτ και του Ζαν Μπαρό (Ζιλ Ντωβέ) των αρχών της δεκαετίας του 1970, που ήδη παραθέσαμε.

του 1917-1921 στο πλαίσιο που του αρμόζει, μέσα στην παγκόσμια ιστορία του καπιταλισμού, και να δούμε τα προτερήματα και τις αδυναμίες όλων των τοτινών ρευμάτων, στον απόηχο της ήττας. Κάθε σημαντική πρόοδος του πραγματικού κινήματος (1848, 1871, 1905, 1917-1921, η επιστροφή της επανάστασης το 1968) μας επιτρέπει να "δούμε" πραγματικά το παρελθόν με τρόπους που ήταν αδύνατο να γίνει κατά τις ενδιάμεσες περιόδους, ή και τότε που ήταν παρόν. (Ο CLR Τζέις, στο *Facing Reality* (1958), διαπίστωνε πως τα εργατικά συμβούλια στην Ουγγαρία το 1956 μας δίνουν "νέα μάτια", με τα οποία μπορούμε να δούμε την επαναστατική ιστορία μέχρι και την αγγλική επανάσταση του 1649).

Τέλος, πρέπει να γίνει μια αναφορά στα κείμενα που έγραψε ο Μπορντίγκα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960⁸, τα οποία εκτός από λίγες εξαιρέσεις δεν είχα υπόψη μου όταν έγραφα το παρακάτω κείμενο. Ο Μπορντίγκα ήταν πολιτικός μηχανικός στο επάγγελμα. Η επαγγελματική του εμπειρία τον έκανε ιδιαίτερα οξυδερκή σε μια σειρά από ζητήματα: στη λειτουργία του ενοικίου γης, τον πολεοδομικό σχεδιασμό, το περιβάλλον, στις υποτιθέμενα "φυσικές" καταστροφές όπως οι πλημμύρες, οι οποίες είναι σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων από ότι νομιζόταν τότε. Ο Μπορντίγκα πήρε στα σοβαρά, ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο μαρξιστή του 20^{ου} αι., την αλλοτρίωση ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο, θεωρώντας την ως έναν ακόμη καπιταλιστικό ανταγωνισμό που πρέπει να ξεπεραστεί. Ο Μπορντίγκα ανέκαθεν επέμενε ότι ο καπιταλισμός γεννήθηκε, από τον 15^ο ως τον 18^ο αιώνα, από μια μαζική απαλλοτρίωση τόσο εργαλείων (τεχνίτες, αγρότες) όσο και γης (αγρότες), και ότι ο κομμουνισμός σημαίνει την "επανοικειοποίηση", με έναν ολότελα μεταμορφωμένο τρόπο, όλων όσα είχαν προηγουμένως απαλλοτριωθεί. Η εστίασή του σε πολλές περιπτώσεις στο αγροτικό ζήτημα (όπως στην ανάλυση του σοβιετικού καπιταλισμού) είναι άμεση απόρροια αυτής του της διαπίστωσης. Ο Μπορντίγκα μισούσε την ιδέα της "πρωτοτυπίας". Υποστήριζε την "αμεταβλητότητα" της κομμουνιστικής θεωρίας, όπως αυτή καθορίστηκε από τον Μαρξ το 1847. Όμως, τουλάχιστον ως προς το ότι ξέθαψε αυτή την αμεταβλητότητα, συνδέοντάς τη με τη γεωργία και τη γη, ο Μπορντίγκα πρωτοτύπησε. Αυτό είναι που τον κάνει (όπως υποστηρίζω και στο κείμενο που ακολουθεί) "παράξενα σύγχρονο".

* * *

⁸ Πολλά από αυτά τα κείμενα υπάρχουν σε ανατυπώσεις του *Partito Comunista Internazionale* υπό τον γενικό τίτλο *Sul Filo del Tempo*. Το 1998 έχουν εκδοθεί 7 τόμοι αυτής της σειράς. Είναι διαθέσιμοι από την εξής διεύθυνση: Edizione il programma comunista, Casella postale 962, 20101 Milan, Italy.

Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ Η ΥΛΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ: Ο ΑΜΑΝΤΕΟ ΜΠΟΡΝΤΙΓΚΑ ΣΗΜΕΡΑ

Οι επαναστάτες μαρξιστές εδώ και πολλές δεκαετίες έχουν φτάσει να θεωρούν την κοινωνική πραγματικότητα στη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και τις άλλες επονομαζόμενες "σοσιαλιστικές" κοινωνίες ως την άρνηση του μαρξικού προτάγματος για την εργατική και ανθρώπινη χειραφέτηση. Πολλοί θεωρητικοί, ξεκινώντας από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ με το έργο της *"Ρωσική Επανάσταση"* του 1918 και περνώντας στους Μάτικ, Κορς, Μπορντίγκα, Τρότσκι, Σάχτμαν ή CLR Τζέιμς (για να αναφέρουμε μόνο λίγους) αφέρωσαν μεγάλες ποσότητες ενέργειας για να ξεκαθαρίσουν τα πράγματα ως προς το διάσημο "ρωσικό ζήτημα": το ακριβές νόημα που έχει για τους μαρξιστές η ήττα της ρωσικής επανάστασης και η διεθνής επιτυχία του σταλινισμού. Η ποικιλία των απόψεων που αναπτύχθηκαν σε αυτό το διάλογο φαίνεται πρώτα από όλα να επιβεβαιώνει τον χαρακτηρισμό του Ουίνστον Τσώρτσιλ, ενός ανθρώπου που βρισκόταν πολύ μακριά από τον μαρξισμό και την Αριστερά, σύμφωνα με τον οποίο το σοβιετικό σύστημα ήταν "ένας γρίφος τυλιγμένος μέσα σε ένα μυστήριο, εντός ενός αινίγματος". Οι σύγχρονοι κληρονόμοι των θεωριών του "εκφυλισμένου εργατικού κράτους", του "κρατικού σοσιαλισμού", του "γραφειοκρατικού κολλεκτιβισμού", του "κρατικού καπιταλισμού" ή της "μεταβατικής κοινωνίας" έχουν όλοι τους τις αναλύσεις και τις εξηγήσεις τους —αρκετές από αυτές αυτοπαρηγορητικές— για την μετά το 1989 αναστροφή πορείας του Ανατολικού Μπλοκ. Με εκείνον το συγκρατημένο οπτιμισμό που χαρακτηρίζει τη μαρξική παράδοση, πολλά από αυτά τα ρεύματα έτειναν να υποθέτουν (όπως και ο συγγραφέας αυτού του άρθρου) πως ο άμεσος μεγάλος ανταγωνιστής της ετοιμοθάνατης σταλινικής γραφειοκρατίας θα ήταν η επαναστατική εργατική τάξη, η οποία επιτέλους θα αγωνιζόταν για τον πραγματικό σοσιαλισμό. Σχεδόν κανείς δεν είχε προβλέψει —και φυσικά όχι οι τροτσικιστές, για τους οποίους το Ανατολικό Μπλοκ υποτίθεται ότι στηριζόταν σε κοινωνικά ανώτερες βάσεις από ότι η Δύση— πως κύριος ανταγωνιστής για την μετασταλινική διαδοχή δε θα ήταν ο επαναστατικός μαρξισμός αλλά ένας τυφλά φιλοδυτικός νεοφιλελευθερισμός, εμπνευσμένος από τους φον Χάγιεκ και Μίλτον Φρήντμαν, καθώς και διάφορα αναζωπυρούμενα αυταρχικά δεξιά ρεύματα που μοιάζουν λες κι έχουν ξεπηδήσει από την εποχή του μεσοπολέμου (με τους πρώην σταλινικούς να συμμετέχουν και στις δυο τάσεις). Ακόμη λιγότεροι προέβλεψαν πως ο θάνατος των κοινωνικών βάσεων του σταλινισμού θα επέφερε μια θεμελιώδη κρίση στον ίδιο τον μαρξισμό. Καθώς η κρίση στο Ανατολικό Μπλοκ φέρνει στο προσκήνιο όχι τα σοβιέτ και τα εργατικά συμβούλια, αλλά λαϊκισμό, το δόγμα του αίματος και του εδάφους, δολοφονικούς εθνικισμούς, τοπικισμούς, θρησκευτικό φονταμεταλισμό και αντισημιτισμό (αυταρχικά ρεύματα που προηγούνται κατά πολύ κάθε αριστερής αντιπολίτευσης στο καναλιζάρισμα των συναισθημάτων ενάντια στο IMF και την αγορά), γίνεται πιο ξεκάθαρο από ποτέ ότι τα εννοιολογικά πλαίσια που είχαν στη διάθεσή τους οι επαναστάτες μαρξιστές, σε Ανατολή και Δύση, για την κατανόηση της παγκόσμιας ιστορίας από το 1917 και δώθε πρέπει να υποβληθούν σε μια ριζική επανεξέταση.

Το παρόν άρθρο γράφτηκε σαν μια μικρή συνεισφορά σε μια τέτοια επανεξέταση. Θα παρουσιάσουμε τις εν πολλοίς άγνωστες θέσεις του Ιταλού μαρξιστή Αμαντέο Μπορντίγκα (ο οποίος όταν αναφέρεται, αναφέρεται ως ένας από τους "υπεραριστερούς" που αποκηρύσσονται από τον Λένιν στο *"Ο Αριστερισμός, Παιδική Αρρώστια του Κομμουνισμού"*) σχετικά με τη φύση της ΕΣΣΔ. Σε ένα πιο γενικό επίπεδο, θα αναπτύξουμε τη θέση ότι το **αγροτικό ζήτημα**, που ήταν για τον Μπορντίγκα κεφαλαίωδους σημασίας

για το χαρακτηρισμό του καπιταλισμού, αποτελεί το αληθινό (για το οποίο όμως δε γίνεται πολύς λόγος) κλειδί για την κατανόηση της ιστορίας τόσο της σοσιαλδημοκρατίας όσο και του σταλινισμού, καθώς και των στρεβλώσεων του μαρξισμού που επικρατούσαν κατά τον 20^ο αιώνα. Αναπτύσσουμε ακόμη τη θέση ότι η ίδια η ευρωπαϊκή (και πρωτίστως η γερμανική) σοσιαλδημοκρατία, ακόμη κι όταν μιλούσε σε μια υποτιθέμενα μαρξιστική γλώσσα, ήταν μια κρατιστική στρέβλωση του μαρξικού προτάγματος, και μάλλον μια σχολή για ένα ανώτερο στάδιο του καπιταλισμού, για το τότε ανερχόμενο κεντρικό κράτος πρόνοιας. Υποστηρίζουμε ότι αυτό που εξαλείφεται σήμερα είναι η μακρόχρονη κρατιστική παρέκκλιση του προτάγματος της χειραφέτησης της εργατικής τάξης, παρέκκλιση που είχε περισσότερο να κάνει με την υποκατάσταση μιας αστικής επανάστασης για τον εκβιομηχανισμό των καθυστερημένων χωρών, παρά με τον σοσιαλισμό ή κομμουνισμό. Καταλήγουμε τέλος, στο ότι η διατήρηση μιας παραδοσιακής, ρόδινης εικόνας για την γερμανική σοσιαλδημοκρατία πριν να θριαμβεύσει στους κόλπους της ο "ρεβιζιονισμός", οδηγεί κατ' ανάγκη σε μια εντελώς αδιέξοδη κατάσταση, και στην απουσία οράματος για την σύγχρονη περίοδο. Η ιστορία, πάντα μπροστά από τη θεωρία, καθαρίζει τα συντρίμια της κρατιστικής κληρονομιάς της σοσιαλδημοκρατίας και του σταλινισμού. Σήμερα το ερώτημα του πώς το μαρξικό πρόταγμα μπλέχτηκε, από το 1860 και δώθε, με το κρατιστικό πρόταγμα της πεφωτισμένης απολυταρχίας και της παραλλαγής της της *Aufklärung* [Διαφωτισμός] είναι πιο πειστικό από ποτέ. Φυσικά, ακόμα πιο πειστικό είναι το πώς θα ξεμπλέξει από αυτή την κατάσταση.

Οι απόπειρες εστίασης στο αγροτικό ζήτημα αναφορικά με τη σοβιετική εμπειρία δεν είναι καθαυτές κάτι το καινούργιο. Μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα φιγούρες όπως ο Μπάριγκτον Μουρ ανέπτυξαν τέτοιες θέσεις εδώ και αρκετό καιρό¹. Όμως όταν εμφανίστηκε το βιβλίο του Μουρ τη δεκαετία του 1960, επειδή η προσοχή ήταν στραμμένη στη βιομηχανική ανάπτυξη ως την ουσία του καπιταλισμού, καθώς και επειδή φαινόταν σαν μια αδύναμη ηχώ της θεωρίας της διαρκούς επανάστασης του Τρότσκι σε συνδυασμό με την ανισομερή ανάπτυξη, η δουλειά του δεν είχε κάποιον ιδιαίτερο αντίκτυπο στο μαρξιστικό διάλογο. Ακόμα πιο μακριά από τον μαρξισμό, ο Άνταμ Ούλαμ είχε γράψει στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου πως το πραγματικό περιεχόμενο του μαρξιστικού κινήματος ήταν το αγροτικό ζήτημα². στόχος του ήταν να δυσφημίσει τον "μαρξισμό" (τον οποίον εταύτιζε με τη σοβιετική ιδεολογία) δείχνοντας πως αποτελούσε προϊόν της υπανάπτυξης, και όχι του καπιταλισμού. Ο δε Gerschenkron, αν και με μεγαλύτερο ιστορικό βάθος από τον Ούλαμ, έμοιαζε με μια σκιά του Τρότσκι³.

Αναμφίβολα το πιο σημαντικό βιβλίο του 20^{ου} αιώνα, που επηρέασε εντός του αντισταλινικού επαναστατικού χώρου τις μαρξιστικές απόψεις ως προς το αγροτικό ζήτημα, ήταν το "Νέα Οικονομική" του Πρεομπραζένσκι, το οποίο, παρά τα όποια του μειονεκτήματα αποτελεί ένα εκ των ουκ άνευ έργο για την κατανόηση της μοίρας της διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης⁴. Η έννοια της "σοσιαλιστικής συσσώρευσης" από την αγροτιά του Πρεομπραζένσκι χρωστά τα μέγιστα στη "Συσσώρευση του Κεφαλαίου" της Ρόζας Λούξεμπουργκ· ο Πρεομπραζένσκι υποστηρίζει ότι το "εργατικό κράτος" μπορεί να πραγματώσει με συνείδηση και ανθρωπιά αυτό που, ιστορικά, είχε πραγματώσει και το καπιταλιστικό κράτος στα τυφλά και με αίμα —τον μετασχηματισμό των μικροκαλλιεργητών σε εργοστασιακούς εργάτες. (Τελικά ήταν ο Στάλιν εκείνος που πραγματοποίησε τούτο τον μετασχηματισμό, με συνείδηση και αίμα).

¹ Barrington Moore, *Social Origins of Democracy and Dictatorship* (Βοστώνη, 1966)

² Adam. Ulan, *The Unfinished Revolution* (Νέα Υόρκη, 1960)

³ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Βοστώνη, 1962)

⁴ E. Preobrazhensky, *The New Economics*, Οξφόρδη, 1965, 2^ο κεφ.

Οι ιδέες της εντυπωσιακής προσωπικότητας του Αμαντέο Μπορντίγκα κινήθηκαν, αναφορικά με το σύνολο σχεδόν της ευρωπαϊκής Αριστεράς, στο περιθώριο αυτής της συζήτησης. Πρώτος Γενικός Γραμματέας του PCI [*Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας*], και μαζί με τον Γκράμισι ο σημαντικότερος ιδρυτής του, ο Μπορντίγκα ήταν ο τελευταίος δυτικός επαναστάτης που αποκάλυψε τον Στάλιν μες στα μούτρα του (το 1926) νεκροθάφτη της επανάστασης και έζησε για να το διηγηθεί. Απομακρύνθηκε τον ίδιο χρόνο από το PCI, παίρνοντας μαζί του μερικές χιλιάδες "μπορντιγκιστές". Το 1928 η "Ιταλική Κομμουνιστική Αριστερά" (όπως αυτοαποκαλείτο) ψήφισε τον Τρότσκι ως τον "ηγέτη της διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης". Παράλληλα ξεκίνησε μια ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στον Μπορντίγκα και τον Τρότσκι, η οποία έληξε σε πλήρη ασυμφωνία γύρω στα 1931-32. Παραταύτα ο Μπορντίγκα είναι ένας από τους πιο πρωτότυπους, ευφυείς, αλλά και λησμονημένους μαρξιστές του 20^{ου} αιώνα. (Η κληρονομιά του δεν καλλωπίστηκε όπως του Γκράμισι από το μεταπολεμικό PCI). Παρέμεινε στην Ιταλία καθόλη τη διάρκεια του πολέμου (μετά την απομάκρυνση και κατασκευοφάντησή του από την Κομιντέρν, αφέθηκε από τον Μουσολίνι στην ησυχία του και ιδιώτευσε ως πολιτικός μηχανικός). Όμως, υπό μια έννοια, αναφορικά με το θέμα μας η δουλειά του Μπορντίγκα γίνεται αληθινά ενδιαφέρουσα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέχρι το 1970 παρέμεινε πρακτικά άγνωστος. Έγραψε άρθρα και για την αναταραχή του 1968. Αποστολή του μετά τον πόλεμο, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν να διασώσει τα "θεωρητικά διδάγματα" του παγκόσμιου επαναστατικού κύματος του 1917-1921. Ένωθε, όπως σχεδόν όλοι οι αντισταλινικοί επαναστάτες το 1945, πως μια τέτοια διάσωση απαιτούσε το ξεκαθάρισμα του "ρωσικού αινίγματος". Ο Μπορντίγκα έγραψε τρία βιβλία για τη ρωσική επανάσταση και τη σοβιετική οικονομία (δεν έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά, μόνο στα γαλλικά)⁵. Έγραψε ακόμη μια τρίτομη ιστορία της Ιταλικής Κομμουνιστικής Αριστεράς (όρος που υποδηλώνει τη φράξη του· η ιστορία δυστυχώς τελειώνει το 1921) και πολλές μικρές μπροσούρες και μελέτες.⁶ Μεγάλο κομμάτι του έργου του είναι στομφώδες και μη αναγνώσιμο, όμως αξίζει τον κόπο. Το αξιοπρόσεκτο και παράξενα σύγχρονο στο έργο του Μπορντίγκα, είναι, πολύ απλά, η θεωρία του σύμφωνα με την οποία καπιταλισμός ίσον αγροτική επανάσταση. Κατά πάσα πιθανότητα ανέπτυξε αυτή την άποψη πριν το 1914· κάποια από τα πρώτα του άρθρα αφορούν τις θέσεις των Ιταλών και Γάλλων σοσιαλιστών για το αγροτικό ζήτημα⁷. Δεν είναι πάντα εύκολη υπόθεση η παρακολούθηση της πορείας του Μπορντίγκα· πίστευε στην "επαναστατική ανωνυμία", απεχθανόταν την προσωπολατρία, και έτσι συχνά άφηγε ανυπόγραφα τα γραπτά του, των βιβλίων του συμπεριλαμβανομένων. Μια μπορντιγκιστική αποτίμηση της ρωσικής επανάστασης δημοσιεύτηκε με τον τίτλο "*Στα περιθώρια των 50 χρόνων από τον Οκτώβρη του 1917*" το 1967⁸. Πρόκειται για μια αποτίμηση έξω από το σύμπαν των συμβατικών σταλινικών-τροτσκιστικών (κρατικο-καπιταλιστικών) πολεμικών στις ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία. (Για παράδειγμα ο Μπορντίγκα δε χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο "κρατικός καπιταλισμός", και μόνο σπάνια τον όρο "Σοβιετική Ένωση", θέλοντας να δηλώσει ότι τα σοβιέτ έχουν καταστραφεί εδώ και καιρό). Για αυτόν, είχαμε να κάνουμε απλά με ρωσικό καπιταλισμό, δίχως σημαντικές διαφορές από οποιονδήποτε άλλο. Ο Μπορντίγκα είχε την αναζωογονητική επιθυμία να θέλει να "απο-ρωσικοποιήσει" τα ενδιαφέροντα του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος. Έλεγε ότι το εργατικό κίνημα είχε κλονιστεί και στο παρελθόν από αντεπαναστάσεις (πχ. μετά το 1848 με τον Λουί

⁵ Δες τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του άρθρου.

⁶ Όπως πριν.

⁷ Η ώριμη τοποθέτηση του Μπορντίγκα για τη σύνδεση αγροτικού ζητήματος και καπιταλισμού υπάρχει στο έργο του *Mai la merce...*, 1979.

⁸ Δες στη βιβλιογραφία *Bilan d'une Revolution*, Programme communista, Nos 40-41-42, Οκτ. 1967-Ιουν. 1968

Ναπολέοντα), και ότι δεν υπήρχε κάτι το ιδιαίτερο ως προς τη Ρωσία. Από την άλλη, η εικοσιπεντάχρονη ενασχόλησή του με τη ρωσική οικονομία τρόπον τινά αποτελεί την έμπρακτη διάψευση αυτής της θέσης. (Παρουσιάζει ακόμη ενδιαφέρον η πρόβλεψη του ότι μετά το 1945 θα ακολουθήσει μια μακρά περίοδος καπιταλιστικής ανάπτυξης και εργατικού ρεφορμισμού, μέχρι την επόμενη παγκόσμια κρίση, την οποία οριοθετούσε στο 1975⁹). Η ανάλυση του Μπορντίγκα για τη Ρωσία (όπως αναπτύχθηκε μετά το 1945) έχει ως εξής. Ενώ η φράζια του υποστήριξε πλήρως τον Τρότσκι στη φραξιονιστική διαμάχη της δεκαετίας του '20, εν πολλοίς για λόγους που σχετίζονταν με την εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ/Κομιντέρν, η μπορντιγκιστική ανάλυση κράτησε τις αποστάσεις της από τη στρατηγική του υπερ-εκβιομηχανισμού της Αριστερής Αντιπολίτευσης, συντασσόμενη εντέλει με τη γραμμή Μπουχάριν. Ο Μπορντίγκα είχε καταλήξει μετά το 1945 πως μόνο η στρατηγική του Μπουχάριν είχε ελπίδα να διατηρήσει το διεθνή επαναστατικό χαρακτήρα του καθεστώτος, (τον οποίον ο Μπορντίγκα θεωρούσε σημαντικότερο από τον εκβιομηχανισμό της Ρωσίας) επειδή μια τέτοια στρατηγική δε θα οδηγούσε στην καταστροφή του μπολσεβίκικου κόμματος. Ο Μπουχάριν κατά τις φραξιονιστικές διαμάχες του 1924-28 είχε υποστηρίξει πως μόνο η πιο τεράστια κρατική γραφειοκρατία που είχε δει ο κόσμος μέχρι τότε θα είχε τη δύναμη να εφαρμόσει τον αριστεριστικό "υπερ-εκβιομηχανισμό" του Τρότσκι¹⁰. Ο Στάλιν κλέβοντας το πρόγραμμα της Αριστεράς και κάνοντάς το πράξη, επιβεβαίωσε πλήρως τον Μπουχάριν, όπως αναγνώρισε έμμεσα και ο Τρότσκι μετά τη συνθηκολόγηση του μεγαλύτερου κομματιού της φράξιας του στη Ρωσία με τον Στάλιν¹¹. Ο Μπορντίγκα, ίσως περισσότερο κι από τον Τρότσκι, πήρε στα σοβαρά την ιδέα του διεθνούς χαρακτήρα της επανάστασης και του σοβιετικού καθεστώτος· η ιδέα του "σοσιαλισμού σε μια χώρα" ήταν γι' αυτόν ένα γκροτέσκο έκτρωμα και μια διαστρέβλωση όλων όσα συμβόλιζε ο μαρξισμός —και φυσικά είχε δίκιο. Στην τελική του αντιπαράθεση με τον Στάλιν το 1926 στη Μόσχα, ο Μπορντίγκα κατέθεσε την πρόταση η Σοβιετική Ένωση να διακυβερνηθεί από κοινού από όλα τα κομμουνιστικά κόμματα του κόσμου, ως έκφραση της υπερ-εθνικής πραγματικότητας του εργατικού κινήματος¹². Δε χρειάζεται να το αναφέρουμε καν, αυτή η πρόταση αντιμετωπίστηκε με ψυχρότητα από τον Στάλιν και τους φίλους του.

Και αυτό ήταν μονάχα η αρχή. Τα κείμενα του Μπορντίγκα για την καπιταλιστική φύση της σοβιετικής οικονομίας, σε αντίθεση με εκείνα που προέρχονταν από τους τροτσκιστές, εστίαζαν σε μεγάλο βαθμό στον αγροτικό τομέα. Ο Μπορντίγκα επιδίωκε να δείξει ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις υπήρχαν στο κολχόζ και στο σοβχόζ, το πρώτο όντας μια συνεργατικά διαχειριζόμενη φάρμα και το δεύτερο μια κρατική φάρμα

⁹ Η ανάπτυξη αυτής της πρόβλεψης του Μπορντίγκα σχετικά με μια μείζονα παγκόσμια κρίση το 1975 παρουσιάζεται στο F. Livorst σελ.426-444.

¹⁰ Για μια κατασταλαγμένη συζήτηση της μποουχαρινικής κριτικής του Πρεομπραζένσκι δες *Bilan d'une Revolution*, σελ. 139-140. Ενάντια στους υπερ-εκβιομηχανιστές της αριστεράς, ο Μπουχάριν υποστήριξε πως η εργατική τάξη σε μια τέτοια περίπτωση "θα ήταν υποχρεωμένη να στήσει έναν κολοσσιαίο διαχειριστικό μηχανισμό... Η απόπειρα αντικατάστασης όλων των μικροπαραγωγών και μικροκαλλιεργητών από γραφειοκράτες παράγει ένα μηχανισμό τόσο κολοσσιαίο που οι δαπάνες συντήρησής του θα ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερες από τις μη-παραγωγικές σπατάλες που προκύπτουν από τις αναρχικές συνθήκες της μικροπαραγωγής: συνοψίζοντας, ο όλος οικονομικός μηχανισμός του προλεταριακού κράτους όχι μόνο δεν διευκολύνει, αλλά αντίθετα εμποδίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Οδηγεί κατευθείαν στην αντίθετη κατεύθυνση από εκεί που όφειλε να οδηγήσει". (στο ίδιο)

¹¹ Η "μποουχαρινική" πλευρά της αποτίμησης που κάνει ο Τρότσκι της "αριστερής" στροφής του Στάλιν μετά το 1928 σημειώνεται στο *Bilan d'une Revolution*, σελ.148.

¹² Αυτή η παρέμβαση έγινε στην 6^η επηυξημένη ολομέλεια της κεντρικής επιτροπής της Κομιντέρν το 1926. όπως πριν, σ.38

που λειτουργούσε με τυπική μισθωτή εργασία¹³. Γράφοντας το 1950, έδινε έμφαση στο ότι η αγροτική παραγωγή εξαρτόταν σε μεγάλο βαθμό από τα μικρού μεγέθους ιδιωτικά αγροτεμάχια, και προέβλεψε με ακρίβεια το ρυθμό με τον οποίο η Σοβιετική Ένωση θα άρχιζε να εισάγει σιτάρι, παρότι ήταν ένας μεγάλος εξαγωγέας στο διάστημα από το 1880 μέχρι το 1914.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Μπορντίγκα να μειώσει τη σημασία του βιομηχανικού τομέα και να δώσει έμφαση στη γεωργία, όπως έχω ήδη πει, έχουν να κάνουν με θεωρητικά και στρατηγικά ζητήματα που είναι παλιότερα από τη ρωσική επανάσταση. Για μια ακόμα φορά, για τον Μπορντίγκα καπιταλισμός θα πει πρώτα απ' όλα αγροτική επανάσταση, καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας. Επειδή εστίαζε σε αυτά τα ζητήματα, ο Μπορντίγκα είχε μια διαφορετική αποτίμηση του Μπουχάριν από τον τυπικό επαναστάτη αντίπαλο του σταλινισμού. Εισηγήαγε μια καινοτόμα διάκριση ανάμεσα στον Λένιν και τον Τρότσκι. Οι περισσότεροι που διαχωρίζουν τους Λένιν και Τρότσκι είναι σταλινικοί και μαοϊκοί. Όμως ο Μπορντίγκα φέρνει τα πάνω κάτω. Χρησιμοποιώντας μια διατύπωση του Λένιν αποκαλεί την ρωσική επανάσταση "διπλή επανάσταση"¹⁴, στην οποία η πολιτική κατάληψη της εξουσίας από το προλεταριάτο κατέστησε εφικτή την ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης, και πάνω από όλα την καταστροφή των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων στη γεωργία. Το μεγάλο πρότυπο ήταν το δίχως άλλο ο Αύγουστος του 1789 της Γαλλίας. Οι τροτσκιστές ανέκαθεν έλεγαν πως τον Απρίλιο του 1917 ο Λένιν, αποδεχόμενος τις θέσεις της διαρκούς επανάστασης "έγινε τροτσκιστής". Όμως ο Λένιν διαφωνούσε με τον Τρότσκι σε διάφορα λεπτά ζητήματα, κάτι που φάνηκε από τις διατυπώσεις του των ετών 1921-22 γύρω από τη φύση του νέου καθεστώτος, πάνω απ' όλα από τις αξιοπρόσεκτες ομιλίες του στο συνέδριο του κόμματος του 1921, καθώς και από την πολεμική του ενάντια στην πρώτη Εργατική Αντιπολίτευση και την κατηγορία που αυτή εξαπέλυε ότι το σοβιετικό κράτος ήταν ένα καθεστώς "κρατικού καπιταλισμού". Απαντώντας, ο Λένιν υποστήριξε πως ο κρατικός καπιταλισμός θα ήταν ένα τεράστιο βήμα προς τα εμπρός σε σχέση με αυτό που ήταν πραγματικά η Ρωσία, δηλ. ένας καπιταλισμός μικροπαραγωγών με ένα εργατικό πολιτικό κόμμα στον έλεγχο του κράτους¹⁵. Για τον Μπορντίγκα μόλις αυτή η **πολιτική** έκφραση της εργατικής τάξης καταστράφηκε από τον σταλινισμό, **το μόνο που απέμενε** ήταν ένας καπιταλισμός μικροπαραγωγών. Ο τρόπος που χρησιμοποίησε ο Λένιν τον όρο "εργατικό κράτος με γραφειοκρατικές διαστρεβλώσεις" στις αρχές της δεκαετίας του '20 είναι αρκετά διαφορετικός από τον τρόπο που τον χρησιμοποίησε ο Τρότσκι το 1936. Δεν είναι ούτε αναγκαίο ούτε εφικτό να ανατρέξουμε εδώ την όλη εξέλιξη του τι είπε ο καθένας πάνω σε αυτό το ζήτημα. Αυτό που κρύβεται πίσω από αυτές τις διαφορετικές τακτικές και στρατηγικές κρίσεις είναι δυο αντιτιθέμενες αντιλήψεις για τον μαρξισμό. Το σημαντικό είναι ότι για τον Τρότσκι και τους τροτσκιστές, ο διαρκής χαρακτήρας της επανάστασης είχε παγιωθεί στις "σχέσεις ιδιοκτησίας", και αργότερα εκδηλώθηκε ως ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.¹⁶ Για τον Μπορντίγκα η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν ήταν παρά μια απόδειξη του αστικού χαρακτήρα του σοβιετικού φαινομένου. Ο Μπορντίγκα φέρνει τα πάνω κάτω στους σταλινικούς όταν λέει ότι το πρόβλημα με τον Τρότσκι δεν είναι ότι 'υποτιμά' την

¹³ Για την καπιταλιστική φύση των κολχόζ, δες *Bilan d'une Revolution*, σελ.172-179.

¹⁴ Η άποψη του Μπορντίγκα για τη "διπλή επανάσταση" είναι διασπαρμένη στο σύνολο του έργου του. Για ένα παράδειγμα, δες Μπορντίγκα, *Russie et revolution...* σελ. 192.

¹⁵ Β.Ι Λένιν, *Φόρος σε είδος*, Διαλεκτά Έργα, Τομ ΙΙ. Σε αυτό το κείμενο παρουσιάζεται η λενινιστική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στον καπιταλισμό των μικροπαραγωγών και τον κρατικό καπιταλισμό το 1921.

¹⁶ Οι λυρικότερες διατυπώσεις του Τρότσκι για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στα σταλινικά "εργατικά κράτη" υπάρχουν στα πρώτα κεφάλαια του έργου του "*Η Προδομένη Επανάσταση*" (1936).

αγροτιά, αλλά ότι **υπερεκτιμά** την πιθανότητα οι αγρότες, και η αγροτική επανάσταση των μικροκαλλιεργητών, να έχουν οποιαδήποτε σχέση με την προλεταριακή επανάσταση.

Σύμφωνα με τον Μπορντίγκα ο Στάλιν, και οι κατοπινοί Μάο, Χο Τσι Μινχ κλπ. ήταν "μεγάλοι ρομαντικοί επαναστάτες"¹⁷ με την έννοια του 19^{ου} αιώνα, δηλ. **αστοί** επαναστάτες. Ένωθε πως τα σταλινικά καθεστώτα που εγκαθιδρύθηκαν μετά το 1945, απλά εξάπλωναν την αστική επανάσταση, πχ. με την απαλλοτρίωση των γιούνκερς από τον Κόκκινο Στρατό, μέσω των αγροτικών πολιτικών τους, μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Ο Μπορντίγκα απάντησε στις θέσεις της γαλλικής υπεραριστερής ομάδας *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* με ένα άρθρο που έφερε τον τίτλο "*Avanti Barbari!*" ("Εμπρός Βάρβαροι!") στο οποίο χαιρέτιζε την αστικο-επαναστατική πλευρά του σταλινισμού ως το μόνο πραγματικό του περιεχόμενο¹⁸. (Δε χρειάζεται να συμφωνεί κανείς με τον Μπορντίγκα για να αναγνωρίσει πως αυτή είναι μια πιο συνεκτική ματιά από την ηλιθιότητα των τροτσκιστικών αναλύσεων που έβλεπαν μετά το 1945 τους σταλινικούς στην ανατολική Ευρώπη, την Κίνα ή την Ινδοκίνα ως αμφιταλαντευόμενους "ρεφορμιστές", έτοιμους να ξεπουληθούν στον ιμπεριαλισμό.)

Το προτέρημα του θεωρητικού πλαισίου του Μπορντίγκα σε σχέση με τον Τρότσκι είναι πάνω απ' όλα η κριτική που ασκεί στην υπόθεση, η οποία πέρασε λαθραία στον τροτσκισμό και σε όσους έφυγαν από αυτόν, ότι Στάλιν και σταλινισμός αποτελούν ένα "κέντρο" ανάμεσα σε μπουχαρινική δεξιά και τροτσκιστική αριστερά. Όποιος θέλει μπορεί να φανταστεί πως μια νίκη της μπουχαρινικής "δεξιάς" στη διαμάχη για τον εκβιομηχανισμό θα έβλαπτε το διεθνές εργατικό κίνημα περισσότερο από ότι το έβλαψε ο θρίαμβος της σταλινικής "κεντρίας" τάσης. Όμως αυτοί που θέλουν να χαράξουν δίχως κριτική μια γραμμή συνέχειας μέσω του Τρότσκι μετά το 1924, σιωπηρά αποδέχονται την ύπαρξη αυτού του αριστερού-δεξιού φάσματος, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Το 1936 ο Τρότσκι έγραψε ότι "ο σοσιαλισμός απόδειξε το δικαίωμά του να διεκδικεί τη νίκη, όχι στις σελίδες του *Κεφαλαίου*... αλλά με τη γλώσσα του ατσαλιού, του τσιμέντου και του ηλεκτρισμού."¹⁹ Επεκτείνοντας τη θεωρία της διαρκούς επανάστασης από το σχηματισμό των σοβιέτ (1905, 1917) στις μορφές κρατικής ιδιοκτησίας και την ανάπτυξη των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων (η απόδειξη του παραμορφωμένου σοσιαλιστικού χαρακτήρα του καθεστώτος βρίσκεται στην ικανότητά του να αναπτύσσει τη βιομηχανία στην "περίοδο της ιμπεριαλιστικής παρακμής"), ο Τρότσκι αποκορύφωσε αυτό που ονομάζω "υποκατάστατο αστικοεπαναστατικό" χαρακτήρα του μαρξισμού της Β' και Γ' Διεθνούς.

Οι μεταπολεμικοί τροτσκιστές (για τους οποίους φυσικά ο Τρότσκι δε φέρει καμία ευθύνη) είδαν τον εκβιομηχανισμό των σταλινικών καθεστώτων, σε μια εποχή κατά την οποία ο Τρίτος Κόσμος δεν έδειχνε πουθενά σημεία ανάπτυξης, ως την οριστική απόδειξη του παραμορφωμένου σοσιαλιστικού χαρακτήρα τους. Ενώπια σε αυτή τη στάση, ο Μπορντίγκα είπε πως "ο κομμουνισμός δεν είναι κάτι που **χτίζεται**". Αποστολή των κομμουνιστών δεν είναι η "ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων". Πρόσθεσε ακόμη πως "είναι απόλυτα ορθό ότι αυτό που χτίζεται στη Σοβιετική Ένωση είναι οι 'βάσεις του

¹⁷ Αυτή είναι η διατύπωση στο *Bilan d'une Revolution*, σελ.95.

¹⁸ Παρατίθεται στο Grilli, σ. 282 [ΣτΜ. Να προσθέσουμε την ύπαρξη μιας νεομπορντιγκιστικής ομάδας στην Γαλλία που ονομάστηκε *Communisme ou Civilisation*]

¹⁹ Τρότσκι, *Η Προδομένη Επανάσταση*. Ολόκληρο το απόσπασμα έχει ως εξής: "Ο σοσιαλισμός απόδειξε το δικαίωμά του να διεκδικεί τη νίκη, όχι στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, αλλά σε μια βιομηχανική αρένα που καταλαμβάνει το ένα έκτο της γης –το απόδειξε όχι με τη γλώσσα της διαλεκτικής, αλλά με τη γλώσσα του ατσαλιού, του τσιμέντου και του ηλεκτρισμού." (ολόκληρο το βιβλίο υπάρχει στο www.marxistsbooks.com)

σοσιαλισμού' "· γι' αυτόν, αυτή ακριβώς ήταν η απόδειξη του αστικού χαρακτήρα του καθεστώτος.

Ένα σημαντικό παράδειγμα τάσης που αποσπάστηκε από τις μετα-σταλινικές προκαταλήψεις του τροτσικισμού, δίχως όμως να προχωρήσει σε μια εξέταση της κληρονομιάς των φραξιονιστικών διαμαχών της δεκαετίας του 1920 είναι η παράδοση του Σάχτμαν με την ανάλυση του "γραφειοκρατικού κολλεκτιβισμού". Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, τουλάχιστον όπως υπήρχε τη δεκαετία του 1940, ο σταλινισμός, ο σοσιαλιστικός αντίπαλος του καπιταλισμού, έχει τη δυναμική της κατάκτησης του κόσμου²⁰, κάτι που πρόσφατα αποδείχτηκε λάθος. Επιπλέον, στην κριτική του Σάχτμαν, η έμφαση μπαίνει στο ζήτημα της "δημοκρατίας", ζήτημα που γι' αυτούς εσήμαινε τα πάντα. Σοσιαλισμός σημαίνει "δημοκρατικό κολλεκτιβισμό", οπότε η απουσία του, και η απουσία της ανάδυσης μιας καπιταλιστικής μορφής, πρέπει να είναι "**γραφειοκρατικός κολλεκτιβισμός**". Με άλλα λόγια, όλη η διαφωνία αυτής της τάσης με τον σταλινισμό και μετέπειτα με τον τροτσικισμό περιστρέφεται γύρω από το ό,τι συνέβη στη Ρωσία μετά το 1917 ή το 1921 ήταν **αντιδημοκρατικό**. Φυσικά, αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, όμως από την άλλη συμβάλλει στην υπόρρητη αποδοχή της "συνέχειας" μέσω του Τρότσκι και του Λένιν **του Τρότσκι**, αγνοώντας τη διορατική σκέψη του Μπουχάριν και την πρόβλεψή του αναφορικά με το κράτος. Με άλλα λόγια, όλη η οπτική (η τάση του Σάχτμαν αγνοεί πλήρως τη μαρξική κριτική τη πολιτικής οικονομίας) περιστρέφεται γύρω από την αντίθεση γραφειοκρατίας/δημοκρατίας και συνεπώς, όπως και ο Τρότσκι, εισάγει λαθραία την ιδέα της επιτέλεσης των "καθηκόντων" της αστικής επανάστασης που εισχώρησε και στον μαρξισμό της Β' και Γ' Διεθνούς. Πλην του Μπορντίγκα, κανείς εντός της αντισταλινικής επαναστατικής Αριστεράς δεν ανέφερε την τάση "ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων" καθαυτών ως απόδειξη ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν κάποιου είδους εργατικό κράτος· φυσικά για τους τροτσικιστές, αυτό αποτελεί την καθοριστική απόδειξη, εντός του πλαισίου των εθνικοποιήσεων και του σχεδιασμού, πως η Σοβιετική Ένωση ήταν κάποιου είδους εργατικό κράτος.

Όμως ο Μπορντίγκα πρόσθεσε περισσότερα. Καθώς ήταν μηχανικός, επεδείκνυε μια θεωρητική αυστηρότητα²¹ η οποία εξόργιζε, επιτρέποντάς του όμως να βλέπει τα πράγματα διαφορετικά. Πίστευε πως το "κομμουνιστικό πρόγραμμα" είχε κατ' ουσίαν καθοριστεί μια για πάντα από τους Μαρξ και Ένγκελς το 1847 με το Μανιφέστο, και επιβεβαιωθεί τον επόμενο χρόνο από την εμφάνιση του κομμουνιστικού ρεύματος στο εργατικό κίνημα της Γαλλίας και των άλλων χωρών. Πίστευε κατ' ουσίαν πως οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν επεξεργαστεί μια "αμετάβλητη" μεθοδολογία, και πως οι εκάστοτε "καινοτόμοι", αργά ή γρήγορα, αποδεικνύεται πως είναι επιτήδριοι αστοί φαρισαίοι που οδεύουν προς τον Μπέρσαϊν, ή κάτι τέτοιο. Όμως αυτή η συγκινητική οχύρωση πίσω από θέσεις που διατυπώθηκαν το 1848 τον οδήγησε σε εκπληκτικά συμπεράσματα ως προς μια ολόκληρη διάσταση της μαρξιστικής παράδοσης, η οποία, πάλι, είχε εν πολλοίς χαθεί. Ο Μπορντίγκα πίστευε ότι μέχρι το θάνατο του Μαρξ το 1883 είχε ειπωθεί καθετί σημαντικό για το ρωσικό ζήτημα.²² Αναφέρουμε: η αλληλογραφία του Μαρξ με τους Λαϊκιστές τη δεκαετία του 1870, τα δυο κυβικά μέτρα σημειώσεις για τη ρωσική γεωργία που άφησε (δεν ολοκλήρωσε το *Κεφάλαιο* επειδή την τελευταία δεκαετία της ζωής του τον είχε συνεπάρει το αγροτικό ζήτημα της Ρωσίας), οι διάφοροι νέοι πρόλογοι στο Μανιφέστο και τα

²⁰ Δες Μαξ Σάχτμαν, *Η Γραφειοκρατική Επανάσταση* για τη λεπτομερέστερη ανάπτυξη αυτής της θέσης.

²¹ [ΣΤΜ] *rigidity*. Μπορεί να μεταφραστεί και σαν "ακαμψία".

²² Δες Μπορντίγκα, *Russie et revolution dans la theorie marxistse*, σ.226-297 για μια συζήτηση αναφορικά με την εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ για τη ρωσική κομμούνια και τη χαμένη "ιστορική ευκαιρία" της Ρωσίας να υπερπηδήσει το στάδιο του καπιταλισμού.

υπόλοιπα κείμενα της περιόδου 1878-83 στα οποία αντανακλάται η ενασχόλησή του με τη Ρωσία. (Ο Μαρξ έφτασε στο σημείο να κρύψει από τον Ένγκελς το βαθμό στον οποίον είχε απορροφηθεί από το ρωσικό ζήτημα, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να γίνει πυρ και μανία όταν έμαθε ότι η εργασία του Μαρξ πάνω στο ρωσικό ζήτημα ήταν ο πραγματικός λόγος για τον οποίο το *Κεφάλαιο* έμεινε ημιτελές).²³ Για τον Μπορντίγκα σημασία είχε η ανακάλυψη της ρωσικής κομμούνας από τον Μαρξ, και η πίστη που είχε ανάμεσα στα 1878 και 1881 ότι στη βάση αυτής της κομμούνας η Ρωσία θα μπορούσε κυριολεκτικά να υπερπηδήσει το καπιταλιστικό στάδιο της ιστορίας, ακόμη και εν τη απουσία μιας επανάστασης στη Δύση, και ότι σε αυτή τη διαδικασία κεντρικός θα ήταν ο ρόλος των αγροτών, **πριν** την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας. Ο Μαρξ έγραψε (στο διάσημο γράμμα του προς τη Βέρα Ζασούλιτς) πως "αν η Ρωσία ακολουθήσει το δρόμο που πήρε μετά το 1861, θα χάσει τη μεγαλύτερη ευκαιρία που έχει υπάρξει στην ιστορία να υπερπηδηθεί το καπιταλιστικό καθεστώς. Όπως και οι υπόλοιπες χώρες, θα πρέπει να υποταχθεί στους αμείλικτους νόμους αυτού του συστήματος".²⁴ Μέχρι το θάνατό του ο Μαρξ είχε καταλήξει ότι η Ρωσία είχε χάσει την ευκαιρία, και το είπε στους Ρώσους Λαϊκιστές. Για τον Μπορντίγκα η παραπάνω παράθεση αποτελεί τη μαρξιστική κληρονομιά για το "ρωσικό ζήτημα", και "η όλη αιματηρή διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης", μια προφητεία που εκπληρώθηκε από τον Στάλιν. Σε μεγάλο βαθμό, αυτή η πλευρά της σχέσης του Μαρξ με τη Ρωσία για 80 ή 90 χρόνια βρισκόταν κατακωνιασμένη σε σκονισμένα αρχεία και διάφορες υποσημειώσεις, και μόνο αργότερα επανήλθε στην επιφάνεια από πρόσωπα όπως ο Ζακ Καμάτ και ο Τίοντορ Σάνιν.²⁵

Η περιγραφή της προσωπικότητας του Μπορντίγκα θα μείνει λειψή αν δεν κάνουμε μια αναφορά στη στάση του ως προς τη δημοκρατία. Ο Μπορντίγκα με περηφάνια χαρακτήριζε τον εαυτό του ως "αντιδημοκράτη", πιστεύοντας ότι ακολουθούσε τους Μαρξ και Ένγκελς ως προς αυτό. (Η σχέση αυτής της στάσης με το αγροτικό ζήτημα σε λίγο θα γίνει εμφανής). Η εκθροικότητα του Μπορντίγκα προς τη δημοκρατία δεν είχε τίποτα κοινό με το σταλινικό γκαγκστερισμό. Πράγματι, ο Μπορντίγκα θεωρούσε το φασισμό και το σταλινισμό ως το ζενίθ της αστικής δημοκρατίας!²⁶ Για τον Μπορντίγκα δημοκρατία σημαίνει πάνω από όλα χειραγώγηση της κοινωνίας ως μια άμορφη μάζα. Σε αυτή αντιπαρέτασε τη "δικτατορία του προλεταριάτου", όπως τέθηκε σε εφαρμογή από το κομμουνιστικό κόμμα που ιδρύθηκε το 1847, βασιζόμενη στις αρχές και το **πρόγραμμα** του Μανιφέστου. Έκανε συχνή αναφορά στο πνεύμα της παρατήρησης του Ένγκελς πως "τις παραμονές της επανάστασης, όλες οι δυνάμεις της αντίδρασης θα ενωθούν εναντίον μας υπό τη σημαία της "καθαρής δημοκρατίας". (Και πράγματι, κάθε αντίπαλος των μπολσεβίκων το 1921 από τους μοναρχικούς ως τους αναρχικούς ήταν υπέρ των "σοβιέτ δίχως μπολσεβίκους".) Ο Μπορντίγκα ήταν απόλυτα αντίθετος στην ιδέα ότι το επαναστατικό περιεχόμενο θα μπορούσε να είναι προϊόν μιας πλουραλιστικής δημοκρατικής διαδικασίας: όποια κι αν είναι τα προβλήματά της, υπό το φως της ιστορίας των τελευταίων 70 ετών, αυτή η οπτική έχει το προτέρημα ότι τονίζει το γεγονός πως ο

²³ Για τη βαθιά ενασχόληση του Μαρξ με το πρόβλημα της ρωσικής γεωργίας κατά τη τελευταία δεκαετία της ζωής του, δες το δοκίμιό του Teodor Shanin "Late Marx" στο T. Shanin, ed. "Late Marx and the Russian Road", Νέα Υόρκη, 1983. Επίσης J. Camatte, "Bordiga et la revolussion russe..." σ. 15-23

²⁴ Το γράμμα του Μαρξ (Νοέμβριος 1877) δημοσιεύτηκε στα γερμανικά από τον Maximilien Rubel, "Marx-Engels: Die russische Kommune" (1977), σελ.49-53.

²⁵ Δες την υποσημείωση #23.

²⁶ Οι αναλύσεις του ιταλικού φασισμού της περιόδου 1921-24 από τη φράζια του Μπορντίγκα, που το δίχως άλλο είχαν συγγραφεί από τον ίδιο τον Μπορντίγκα, υπάρχουν στο "Communisme et fascisme", (ed. Programme Communiste, 1970)

κομμουνισμός (όπως όλοι οι κοινωνικοί σχηματισμοί) είναι πάνω από όλα **προγραμματικό περιεχόμενο**, το οποίο εκφράζεται μέσω μορφών. Τονίζει το γεγονός ότι για τον Μαρξ, ο κομμουνισμός δεν ήταν ένα ιδανικό που πρέπει να γίνει πραγματικότητα, αλλά ένα "πραγματικό κίνημα" που γεννιέται από την παλιά κοινωνία μαζί με ένα σύνολο από προγραμματικά καθήκοντα²⁷. Στην ατμόσφαιρα της Νέας Αριστεράς κατά τη δεκαετία του 1960, στην οποία τα "οικονομικά ζητήματα" εθεωρούντο λυμένα από την "κοινωνία της αφθονίας", η συζήτηση περιστρεφόταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα γύρω από την αντίθεση γραφειοκρατίας/δημοκρατίας, και τις "μορφές οργάνωσης"²⁸, οδηγώντας έτσι σε ένα μεθοδολογικό φορμαλισμό που είχε λίγη αξία όταν, μετά το 1973, η παγκόσμια οικονομική κρίση άλλαξε όλους τους κανόνες του αγώνα. Σε διαφορετικό πλαίσιο, όταν ο Μπορντίγκα πείστηκε να προσδιορίσει την καπιταλιστική τάξη στην ανάλυσή του του ρωσικού καπιταλισμού, είπε πως αυτή υπήρχε στις ρωγμές της ρωσικής οικονομίας, ως τάξη **εν τω γίνεσθαι**. Για αυτόν η ιδέα του "κρατικού καπιταλισμού" ήταν χωρίς νόημα, επειδή το κράτος δε μπορεί παρά να αποτελεί το μέσο για την εκδήλωση των συμφερόντων μιας τάξης· η ιδέα ότι το "κράτος" θα μπορούσε ποτέ να εγκαθιδρύσει έναν τρόπο παραγωγής ισοδυναμούσε για τον Μπορντίγκα με την εγκατάλειψη του μαρξισμού. Για τον Μπορντίγκα η Σοβιετική Ένωση ήταν μια **μεταβατική κοινωνία προς τον καπιταλισμό**²⁹.

Από την άλλη αυτή η κριτική του φορμαλισμού είχε πολιτικές συνέπειες. Ήταν δεμένη με την ιδέα που είχε ο Μπορντίγκα για το ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος. Ο Μπορντίγκα ήταν απόλυτα αντίθετος στη δεξιά στροφή της Κομιντέρν το 1921· ως γενικός γραμματέας του PCI αρνήθηκε να εφαρμόσει τη στρατηγική του "ενιαίου μετώπου" του 3^{ου} Συνεδρίου. Με άλλα λόγια αρνήθηκε να δεχτεί τη συγχώνευση του νεοσύστατου —και κυριαρχούμενου από τον "μπορντιγκισμό"— PCI με την αριστερή πτέρυγα του PSI, από το οποίο το PCI είχε μόλις πριν αποσπαστεί. Ο Μπορντίγκα είχε μια εντελώς διαφορετική αντίληψη για το κόμμα από την Κομιντέρν, η οποία εκείνη την εποχή προσαρμοζόταν στην αντεπαναστατική άμπωτη που εκδηλώθηκε το 1921 με την αγγλορωσική εμπορική συμφωνία, την Κροστάνδη, την εφαρμογή της NEP (Νέα Οικονομική Πολιτική), την απαγόρευση των φραξιών και την αποτυχία της Δράσης του Μαρτίου στη Γερμανία. Για τον Μπορντίγκα η στρατηγική των ΚΚ της δυτικής Ευρώπης (απορρόφηση μιας μάζας αριστερών σοσιαλδημοκρατών μέσω του "ενιαίου μετώπου") αποτελούσε μια πλήρη συνθηκολόγηση στην περίοδο της αντεπαναστατικής άμπωτης που έβλεπε να ξεκινά. Αυτή ήταν η ουσία της κριτικής του στη δημοκρατία. Διότι στο όνομα της "κατάκτησης των μαζών" η Κομιντέρν έκανε κάθε είδους προγραμματικές παραχωρήσεις στους αριστερούς σοσιαλδημοκράτες. Για τον Μπορντίγκα το πρόγραμμα είναι το παν, η αντίληψη περί αύξησης των μελών ένα τίποτα. Ο ρόλος του κόμματος κατά την περίοδο της άμπωτης είναι η διατήρηση του προγράμματος και η συνέχιση της προπαγανδιστικής δουλειάς μέχρι την επόμενη φάση, χωρίς να κυνηγά εφήμερη δημοφιλία με κίνδυνο να διαλυθεί. Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι αυτή η αντίληψη μπορεί να οδηγήσει στην κλειστότητα της σέκτας, κάτι που αναμφίβολα συνέβη με τους μπορντιγκιστές. Όμως έχει από την άλλη το

²⁷ Όπως γράφει ο Μαρξ στο Μανιφέστο, ο κομμουνισμός δεν είναι ένα ιδανικό που πρέπει να γίνει πραγματικότητα· αντίθετα είναι "το πραγματικό κίνημα που εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια μας". Για μια συζήτηση του κομμουνισμού ως "πραγματικού κινήματος" δες Jean Barrot, "*Le mouvement communiste*" (Ed. Champ Libre, 1972).

²⁸ Για μια κριτική του φορμαλισμού που απορρέει από τη θεώρηση του προβλήματος του σοσιαλισμού ως προβλήματος "μορφών οργάνωσης", δες Ζιλ Ντωβέ, "Λενινισμός και Υπεραριστερά", στο *Έκλειψη και Επανεμφάνιση του Κομμουνιστικού Κινήματος* (εκδ. Κόκκινο Νήμα).

²⁹ Αυτή η θέση αναπτύσσεται από τον L. Grille, οπ. πριν. σ. 38.

πλεονέκτημα ότι δίνει έμφαση σε μιαν άλλη αλήθεια, μπροστά στην οποία η τροτσικιστική πτέρυγα της διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης και οι κληρονόμοι της παρέμειναν τυφλοί: τα θεμέλια για τον πλήρη εκσταλινισμό των "μαζικών" κομμάτων εκτός Ρωσίας κατά τα μέσα της δεκαετίας του '20 είχαν ήδη μπει με τη στροφή του 1921. Δεν είναι καθόλου απαραίτητο να αποδεχτούμε την αντιδημοκρατική σκοπιά του Μπορντίγκα για να το δούμε αυτό: ο Μπορντίγκα παράβλεψε, και απέρριψε το ρόλο των σοβιέτ και των εργατικών συμβουλίων στη Ρωσία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Όμως αναφορικά με τις "κοινωνιολογικές" επιπτώσεις που είχε το ενιαίο μέτωπο του 1921 σχετικά με το μέλλον των δυτικών ΚΚ —τη μπολσεβικοποίησή τους μετά το 1924— ο Μπορντίγκα είχε δίκιο και η Κομιντέρν άδικο, **ακριβώς επειδή ιστορικά, η κοινωνική βάση μεγάλου μέρους του σταλινισμού μετά το 1924 εισχώρησε στα δυτικά ΚΚ μέσω της τακτικής του "ενιαίου μετώπου" του 1921**³⁰. Ο Μπορντίγκα μας έδωσε έναν τρόπο να δούμε το ριζικό εκφυλισμό του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος στο 1921 (αντί του 1927 με την ήττα του Τρότσκι) δίχως την προσφυγή σε κούφια καλέσματα για "περισσότερη δημοκρατία". Η αφηρημένη τυπική οπτική της γραφειοκρατίας/δημοκρατίας, που χρησιμοποιείται από την τροτσικιστική παράδοση για αυτή την κρίσιμη περίοδο της ιστορίας της Κομιντέρν, είναι διαχωρισμένη από κάθε περιεχόμενο. Ο Μπορντίγκα σε όλη του τη ζωή αποκαλούσε τον εαυτό του λενινιστή· ουδέποτε έβαλε στο στόχαστρο της πολεμικής του άμεσα τον Λένιν, όμως η ολικά διαφορετική αποτίμηση της συγκυρίας του 1921, των επιπτώσεών της στην Κομιντέρν, καθώς και η εναντίωσή του στον Λένιν και τον Τρότσκι αναφορικά με το ζήτημα του ενιαίου μετώπου φωτίζει ένα σημείο καμπής που εν γένει μένει στο σκοτάδι από τους επίγονους της τροτσικιστικής πτέρυγας της διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης της δεκαετίας του 1920.

Η ιδέα του Μπορντίγκα ότι καπιταλισμός ίσον αγροτική επανάσταση αποτελεί σημείο-κλειδί για τον 20^ο αιώνα· αναμφίβολα είναι το κλειδί για σχεδόν καθετί που η Αριστερά θεωρούσε "επαναστατικό" κατά τον 20^ο αι., καθώς και για μια επανεξέταση της ιστορίας του μαρξισμού και της εμπλοκής του με ιδεολογίες εκβιομηχανισμού καθυστερημένων περιοχών της παγκόσμιας οικονομίας.

Ο Μπορντίγκα προφανώς δε μας παρέχει έτοιμο το κλειδί για την "απορωσικοποίηση" του "πρίσματος" δια του οποίου το διεθνές επαναστατικό κίνημα βλέπει τον κόσμο. Όμως ο τρόπος με τον οποίον εστιάζει στο αγροτικό ζήτημα, αν αναπτυχθεί παραπέρα, μπορεί να οδηγήσει σε κάτι τέτοιο. Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, το "ρωσικό ζήτημα" και οι συνέπειές του αποτελούσαν το αναπότρεπτο "παράδειγμα" των πολιτικών οπτικών της Αριστεράς σε Ευρώπη και ΗΠΑ· μια δεκαπενταετία μετά, αυτό μοιάζει με αρχαία ιστορία. Υπήρχε ένας πολιτικός χώρος, για τον οποίον η ενδεδειγμένη μελέτη της ιστορίας της ρωσικής επανάστασης και της Κομιντέρν από το 1917 ως το 1928 φάνταζαν σαν το κλειδί για την ερμηνεία του σύμπαντος. Αν μια ομάδα δήλωνε πως πίστευε ότι η ρωσική επανάσταση ηττήθηκε το 1919, το 1921, το 1923, το 1927, το 1936 ή το 1953, μπορούσε κανείς να συμπεράνει με αρκετά καλή ακρίβεια τι πίστευε αυτή η ομάδα για σχεδόν κάθε άλλο πολιτικό ζήτημα στον κόσμο: για τη φύση της ΕΣΣΔ, της Κίνας, των ανά τον κόσμο ΚΚ, για τη φύση της σοσιαλδημοκρατίας, των συνδικάτων, του ενιαίου μετώπου, του λαϊκού μετώπου, των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων, για ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας, για τη σχέση ανάμεσα σε κόμμα και

³⁰ Μια αντίστοιχη κατάσταση ήταν η "στρατολόγηση του Λένιν", κατά την οποία το κόμμα πλημμύρισε με πειθήνια, άπειρα μέλη ή και καριερίστες, στοιχεία εύκολα χειραγωγήσιμα από τους σταλινικούς ενάντια στα απομεινάρια της Παλιάς Φρουράς. Το διεθνές αντίστοιχο αυτού του μετασχηματισμού της Κομμουνιστικής Διεθνούς μπορεί να βρεθεί σε άτομα όπως ο Cachin στο PCF ή ο Thaelman στο KPD.

τάξη, για τη σημασία των σοβιέτ και των εργατικών συμβουλίων, ή και για το αν η Λούξεμπουργκ ή ο Μπουχάριν είχε δίκιο για τον ιμπεριαλισμό.

Η απλή απαρίθμηση των κύριων γεγονότων της παγκόσμιας ιστορίας από το 1917 και δώθε θα μας έδειχνε πόσο πολύ ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο έχει αλλάξει: ας φέρουμε στο νου μας μονάχα την πραγματικότητα του 1980: η Αγγλία της Θάτσερ, οι ΗΠΑ του Ρήγκαν, η Γαλλία του Μιτεράν, η Ρωσία του Γκορμπατσόφ, η Κίνα του Τενγκ, με δυο λόγια το "νεοφιλελεύθερο" (με το περιεχόμενο που δίνουν οι φον Χάγιεκ / φον Μίσερς στην έννοια) παλλιροιακό κύμα που κάλυψε τον κρατισμό της σοσιαλδημοκρατίας, του σταλινισμού, του κεϋνσιανισμού ή του τριτοκοσμικού βοναπαρτισμού. Η εξαντλητική γνώση της ρωσικής επανάστασης από το 1917 ως το 1928, καθώς και η "κοσμοαντίληψη" που προκύπτει από αυτήν, φαίνεται πως είναι ένας οδηγός που δεν επαρκεί για να ερμηνευθούν φαινόμενα όπως η Κίνα μετά το 1976, η Ρωσία υπό τον Γκορμπατσόφ, η εμφάνιση των NICs [*Newly industrialized country*], ο πόλεμος Κίνας-Βιετνάμ-Καμπότζης, ο περιορισμός του αγγλικού κόμματος των Εργατικών, του αμερικανικού κόμματος των Δημοκρατικών και του γερμανικού SPD από τη δεξιά, η μετάλλαξη του Μιτεράν σε νεοφιλελεύθερο, ή η εμφάνιση σημαντικών "αντι-κρατικιστικών" τάσεων ακόμα και σε μερκαντιλιστικές χώρες όπως το Μεξικό ή η Ινδία. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε σε αυτή τη λίστα το εργατικό κίνημα της Πολωνίας και τις έντονες τάσεις του καθολικού εθνικισμού του, την αναβίωση του φονταμεταλισμού στο Ισλάμ, τον ιουδαισμό και τον χριστιανισμό, την απο-βιομηχανοποίηση, το high-tech και τη gentrification [αναβάθμιση/εξευγενισμός' αστικών περιοχών]. Κανένα από τα παραπάνω δεν αναιρεί το μαρξισμό. Αναιρούν όμως την σχεδόν καθολική τάση της δυτικής Αριστεράς κατά τη δεκαετία του 1970, να βλέπει την πραγματικότητα μέσα από το πρίσμα της ρωσικής επανάστασης και της μοίρας της.

Οι καλύτερες από τις ηρωικές φάσεις της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και του ρωσικού μπολσεβικισμού δεν επαρκούσαν για να λειτουργήσουν ως οδηγοί για αυτή τη νέα πραγματικότητα, παρόλο που ένας υποθετικός υπέρμαχος του "τρίτου στρατοπέδου" δε θα είχε ψευδαισθήσεις για τους κρατιστικούς πολιτικούς σχηματισμούς, οι οποίοι από το 1970 και δώθε είχαν μπει σε πορεία απονέκρωσης. Όμως, ένας τέτοιος υπέρμαχος, αποδεχόμενος τον "Ιμπεριαλισμό" του Λένιν και μια σειρά από άλλες προγνώσεις από τα 3 πρώτα συνέδρια της Κομιντέρν, θα μοιραζόταν με τους σταλινικούς υπόρρητες υποθέσεις για την αδυναμία της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς να εκβιομηχανήσει οποιοδήποτε τμήμα του Τρίτου Κόσμου, και θα έπεφτε σε κατάσταση σύγχυσης με την εμφάνιση των NICs³¹. Όμως υπάρχει σύγχυση και σε ένα βαθύτερο επίπεδο, σύγχυση που χτυπά στην καρδιά της επαναστατικής ταυτότητας που προέκυψε από την Β' και Γ' Διεθνή. Γιατί αν κανείς επιχειρήσει να "χαρτογραφήσει" τα αγωνιζόμενα μαζικά κομμουνιστικά κόμματα ή καθεστώτα που υπήρχαν στην Ευρώπη ανάμεσα στο 1920 και το 1975, το αποτέλεσμα θα συμπέσει σχεδόν επακριβώς με τις πεφωτισμένες μοναρχίες που υπήρχαν ανάμεσα στο 1648 και το 1789. Δηλαδή: Γαλλία, Γερμανία, Ρωσία, Ισπανία, Σουηδία (το σημαντικότερο σκανδιναβικό ΚΚ, και το μόνο που επέζησε από τον Β' ΠΠ όντας κάτι περισσότερο από σέχτα). Μαζικά ΚΚ δεν υπάρχουν στη Βρετανία, τις ΗΠΑ, την Ολλανδία, την Ελβετία (και τα αγγλόφωνα κράτη-αποικίες όπως η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, ο Καναδάς). Η προφανής εξαίρεση είναι το PCI (Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας). Όμως η Ιταλία με τις σημαντικές μερκαντιλιστικές πόλεις-κράτη της, ανέθρεψε τα πρότυπα του κρατικού μηχανισμού της πεφωτισμένης μοναρχίας. Τοπικά, τα κέντρα ισχύος του PCI φαίνεται να

³¹ Για την άνοδο των Νέων Βιομηχανικών Χωρών και τον αντίκτυπο που είχαν στην ιδεολογία ανά την υφήλιο, δες Nigel Harris "*The End of the Third World*", (Λονδίνο, 1986)

ταυτίζονται με τις διαφορετικές τοπικές εμπειρίες κατά την ιστορική φάση του παλιού καθεστώτος. Εντέλει, το PCI ήταν και συνεχίζει να είναι το πιο "σοσιαλδημοκρατικό" από τα μεγάλα δυτικά ΚΚ μετά το 1956· φυσικά, αυτό συμβαίνει επειδή είναι το μόνο που έχει απομείνει.

Η σύνδεση ανάμεσα στην παρουσία μιας πεφωτισμένης μοναρχίας το 1648 και ένα μαζικό ΚΚ ή ένα σταλινικό κράτος το 1945 είναι **το αγροτικό ζήτημα**. Αυτά τα κράτη, με πρότυπο τη Γαλλία, δημιουργήθηκαν για να επιταχυνθεί **η καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας**. Συνειδητά ή όχι, έκαναν στην αγροτιά κάτι παρόμοιο με ό,τι έκανε το σοβιετικό κράτος στους Ρώσους αγρότες από το 1928 και δώθε, και με ό,τι έκαναν τα φιλελεύθερα καπιταλιστικά καθεστώτα τον 19^ο αιώνα. Οι πεφωτισμένες μοναρχίες λεηλάτησαν τους αγρότες, χρησιμοποιώντας τη φορολογία ως πηγή πρωταρχικής συσσώρευσης. Αυτές οι μέθοδοι ήρθαν ως απάντηση στις πετυχημένες αστικές κοινωνίες [civil societies] που προέκυψαν στις χώρες του "καλβινισμού", με πρώτη-πρώτη την Αγγλία³², των οποίων η επιτυχία στηριζόταν στην πρώιμη καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας. **Καπιταλισμός σημαίνει πρώτα από όλα αγροτική επανάσταση**. Πριν να υπάρχει δυνατότητα για την ύπαρξη βιομηχανίας και εργατών που να ζουν και να εργάζονται στα αστικά κέντρα, πρέπει να επαναστατικοποιηθεί η γεωργική παραγωγικότητα, για να προκύψει από τη γη ένα πλεόνασμα ελεύθερης εργατικής δύναμης. Όπου αυτό δε συντελέστηκε μέχρι το 1648 (το τέλος του τριαντακονταετούς πολέμου, και συνεπώς το τέλος των θρησκευτικών πολέμων), έπρεπε να συντελεστεί από-τα-πάνω, από τον κρατισμό. Αυτό δημιούργησε τη μερκαντιλιστική παράδοση στην ηπειρωτική Ευρώπη, η οποία, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, διατηρήθηκε στον 20^ο αιώνα με τη μορφή ενός πιο ώριμου μερκαντιλισμού. Αυτό ήταν το χαρακτηριστικό της 2^{ης} Αυτοκρατορίας του Λουί Ναπολέοντα, και προπάντων της Πρωσίας του Μπίσμαρκ και της πρωσοκρατούμενης Γερμανίας³³. Η τελευταία, συγκεκριμένα, μετά την ενοποίηση της Γερμανίας το 1870, αντιγράφηκε από όλους τους "ύστερους υπέρμαχους της ανάπτυξης" ανά τον κόσμο, ξεκινώντας με τη Ρωσία.

Εδώ, το πλαίσιο του Μπάριγκτον Μουρ (ενταγμένο σε μια γενικότερη οπτική), έρχεται στο προσκήνιο: η δεκαετία του 1860 ήταν ένα βασικό σημείο καμπής. Είχαμε τον αμερικανικό εμφύλιο, την ενοποίηση της Γερμανίας και της Ιταλίας, τη χειραφέτηση των δουλοπάροικων στη Ρωσία, την παλινόρθωση των Meiji στην Ιαπωνία. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, για να τηρηθούν οι ισορροπίες, τη βιομηχανική ανάπτυξη στη Γαλλία κατά τη Δεύτερη Αυτοκρατορία και τη δημιουργία της Τρίτης Δημοκρατίας, όμως αυτά τα γεγονότα είναι ήσσονος σημασίας. Φαίνεται πως αν μια χώρα δεν είχε αναδιοργανωθεί στο εσωτερικό της μέχρι το 1870, δε βρισκόταν και μέσα στον "εσωτερικό κύκλο" των σημαντικά εκβιομηχανισμένων χωρών το 1914. Δεύτερον, από τις πέντε χώρες που προαναφέραμε (και πάλι, αφήνοντας στην άκρη τη Γαλλία), οι τέσσερις μέχρι το 1933 είχαν μεταβληθεί σε μερκαντιλιστικά ολοκληρωτικά/αυταρχικά κράτη. Από τις σημαντικές χώρες, μόνον όσες ήταν κομμάτια της **πρώτης** βορειοατλαντικής καπιταλιστικής οικονομίας (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ) ξέφυγαν από την αυταρχική μερκαντιλιστική λύση τη δεκαετία του 1930, και από τις χώρες που είχαν αναδιοργανωθεί μέχρι το 1860, **μόναχα** οι ΗΠΑ. (Αυτό το σημείο είναι σημαντικό για την κεντρικότητα της προ-βιομηχανικής ιστορικής εμπειρίας). Γιατί αποτέλεσε η δεκαετία του 1860 τόσο σημαντικό σημείο καμπής; Φαίνεται πως η απάντηση βρίσκεται στην παγκόσμια ύφεση του 1873, και πιο συγκεκριμένα

³² Για την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας στην Αγγλία δες Robert Brenner, "The Agrarian Origins of European Capitalism" στο T.H. Ashton και C.H.E. Philpin, "The Brenner Debate", (Cambridge UP, 1985), σ. 213-327.

³³ Για τη μερκαντιλιστική παράδοση και τις επιπτώσεις της, δες Roman Szporluk, "Communism and Nationalism: Karl Marx vs. Friedrich List", (Oxford UP, 1988).

στην **αγροτική** ύφεση.³⁴ Η είσοδος των ΗΠΑ, του Καναδά, της Αργεντινής, της Αυστραλίας και της Ρωσίας στην παγκόσμια αγορά σιτηρών ως μειζόνων εξαγωγικών δυνάμεων κατ' ουσίαν δημιούργησε την αντίστιξη του 1648 ξανά από την αρχή: οι ηπειρωτικές χώρες, αντιδρώντας στην αγροτική ύφεση του 1873-1896 έλαβαν μέτρα προστατευτισμού για να διατηρήσουν τις εθνικές τους αγροτικές οικονομίες. Η σημαντικότερη περίπτωση είναι η συμμαχία "Σιδήρου και Σικάλεως" βιομηχάνων και γιούνκερς το 1879 στη Γερμανία, η οποία σφράγισε την υποδούλωση του γερμανικού καπιταλισμού και φιλελευθερισμού στο γερμανοπρωσικό κράτος που κυριαρχούταν από τους γιούνκερς. Παρόμοια σκηνικά έλαβαν χώρα και στη Γαλλία, την Ιβηρική χερσόνησο, την Ιταλία, την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία. Η εμφάνιση μια παγκόσμιας αγοράς γεωργικών προϊόντων από τις ΗΠΑ, Καναδά, Αργεντινή και Αυστραλία διαχώρισε στον κόσμο έναν πυρήνα εξελιγμένης καπιταλιστικής ανάπτυξης για πάνω από έναν αιώνα. Ήδη το 1890 κόστιζε λιγότερο η μεταφορά σιταριού από το Μπουένος Άιρες στη Βαρκελώνη από το να μεταφερθεί η ίδια ποσότητα 100 μίλια εντός Ισπανίας. Οι γεωργικοί τομείς των ηπειρωτικών μερκαντιστικών κρατών γίνονταν μη-βιώσιμοι σε διεθνές επίπεδο. Η επίπτωση αυτής της κατάστασης πραγμάτων στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος δεν έχει λάβει την προσοχή που της αξίζει.

Η επαναστατική παράδοση έβλεπε τον σοσιαλισμό/κομμουνισμό κατά βάση σαν κάτι που αναπτύσσεται από την έκρηξη της Τρίτης Κοινωνικής Θέσης [Third Estate] μετά τη Γαλλική Επανάσταση: με τον Μπαμπέφ, τους Λυσσασμένους, και τα άλλα ριζοσπαστικά στοιχεία που εμφανίστηκαν στα αριστερά των Ιακωβίνων· προπάντων, με την επανάσταση του 1848 στη Γαλλία και την υπόλοιπη Ευρώπη (συμπεριλαμβανομένων των Χαρτιστών, που έφτασαν στο ζενίθ τους το 1848). Αυτή η ιστορία φαίνεται πειστική: η γραμμή από το 1793-1794 στο 1917-1921 περνά από τη Γαλλία στη Γερμανία και τη Ρωσία, με τις γαλλικές επαναστάσεις του 1830, του 1848 και της Κομμούνας· με την άνοδο του SPD μέχρι το 1914· με το ρωσικό 1905 και 1917· και κορυφώνεται με τον αποτυχημένο παγκόσμιο επαναστατικό ξεσηκωμό του 1917-21, και τις σχεδόν επαναστατικές καταστάσεις σε Γερμανία, Ιταλία, Αγγλία, Ισπανία, και εξεγερτικές απεργίες να συμβαίνουν σε ολόκληρο τον κόσμο. Αυτή η τελευταία φάση είναι το αποκορύφωμα του "κλασικού εργατικού κινήματος". Ο CLR Τζέημς μίλησε για την ανάγκη ανασυγκρότησης της ιστορικής στιγμής της κατάρρευσης του γερμανο-ρωσικού μετώπου το 1917-18· ότι δηλαδή το ζενίθ της παγκόσμιας επανάστασης μέχρι σήμερα ήταν η αποτυχία της γερμανικής επανάστασης και η ήττα του παγκόσμιου επαναστατικού κύματος. Αυτή η γραμμή σκέψης είναι το πλαίσιο της λενινιστικής-τροτσκιστικής ορθοδοξίας. Αν η γερμανική επανάσταση είχε βγάλει τη Ρωσία από την απομόνωση, ίσως τα πράγματα στον 20^ο αιώνα να είχαν πάρει τελείως διαφορετική τροπή. Αυτή η σκοπιά αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο "ευριστικό εργαλείο" που μας βοηθά να αποφύγουμε τις παγίδες της σοσιαλδημοκρατίας, του σταλινισμού, του μαοϊσμού και του τριτοκοσμισμού. Να υπάρχουν μέσα σε αυτή την παράδοση, είτε είσαι τροτσκιστής, υπέρμαχος του τρίτου στρατοπέδου ή υπεραριστερός, σημαίνει να μετράς την ιστορία από το προνομιακό σημείο των σοβιέτ της Ρωσίας και της Γερμανίας του 1917-1921. Το σίγουρο είναι ότι σαν ιδέα για τη σοσιαλιστική κοινωνία, πρόκειται για κάτι καλύτερο από το κενσλιανό κράτος πρόνοιας, τις σταλινικές επιτυχίες κατά το πρώτο πενταετές σχέδιο, ή τις αγροτικές κομμούνες έντασης εργασίας στην Κίνα. Όμως οδηγεί σε αδιέξοδο. Οδηγεί στο να βλέπει κανείς την ιστορία όπως θα την έβλεπε ένας σύμβουλος στρατηγικής της Κομιντέρν στα 1920, που θέλει να συνεχίσει από εκεί που

³⁴ Για μια συζήτηση των μετά το 1873 επιπτώσεων της αγροτικής ύφεσης δες Hans Rosenberg, "Grosse Depression und Bismarckzeit", Βερολίνο 1967.

σταμάτησαν οι επαναστάσεις τις κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ενάντια στους Χοεντσόλερν, τους Αψβούργους και τους Ρομανόφ. Όμως ένα ιστορικό χάσμα χωρίζει αυτές τις επαναστάσεις, με τον διπλό τους χαρακτήρα, από το σήμερα.³⁵ Η **διπλή** φύση της οκτωβριανής επανάστασης συνίστατο στο ότι επρόκειτο για μια επανάσταση στην οποία τα ιστορικά καθήκοντα της αστικής επανάστασης πραγματοποιήθηκαν υπό την ηγεσία της εργατικής τάξης: έπειτα, το προλεταριακό πολιτικό περιεχόμενο εξαλείφθηκε πλήρως από την σταλινική αντεπανάσταση. Αν τραβήξουμε μια γραμμή "συνέχειας", άκριτα ως τους Λένιν και Τρότσκι, και πούμε πως είναι οι ακριβείς επεκτάσεις του Μαρξ ως τις αρχές του 20^{ου} αι., αν μετατρέψουμε τη ρωσική επανάσταση σε κριτήριο γνησιότητας, σε στάνταρ για τον 20^ο αι. ("η στροφή της ιστορίας όπου η ιστορία απέτυχε να πάρει τη στροφή" όπως τέθηκε από κάποιον) σημαίνει ότι υιοθετούμε μιαν ολόκληρη αντίληψη περί ιστορίας, πριν, και μετά το 1917. Σημαίνει πάνω από όλα πως αποδεχόμαστε τη μυθολογική αντίληψη ότι μέχρι μια ημερομηνία, το 1890, το 1898 ή το 1914, όπου καταλήφθηκε από το ρεβιζιονισμό, η γερμανική σοσιαλδημοκρατία ήταν ένας επαναστατικός μαρξιστικός σχηματισμός. Αν υπάρχει ένας μύθος που βρίσκεται στη βάση των αντιλήψεων που σχηματίστηκαν από τα καλύτερα στοιχεία "της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και του ρωσικού μπολσεβικισμού", αντιλήψεων που σήμερα έχουν γίνει προβληματικές, είναι αυτή η ρόδινη εικόνα του πρώιμου SPD. Μέσω αυτής της αντίληψης επιβλήθηκε στη διεθνή Αριστερά το πρίσμα, η σκοπιά της *Aufklärung* [Διαφωτισμός], που προέκυψε από τα δημοσιούπαλληλικά στρώματα των πεφωτισμένων μοναρχιών.

Μπορούμε να δούμε ότι αυτό το αδιέξοδο έχει διάφορες πλευρές. Ας ξεκινήσουμε από τον "αγοραίο", μη-μαρξιστικό υλισμό που αποτέλεσε το ψωμοτύρι του κλασικού εργατικού κινήματος, όπως αυτό αρχικά συσπειρώθηκε γύρω από το SPD, αργότερα γύρω από το κόμμα των μπολσεβίκων, στην Β', Γ', και Δ' Διεθνή.

Πολλοί άνθρωποι, αφού ανακάλυψαν τα *Χειρόγραφα του 1844*, τα *Grundrisse*, τα χεγκελιανά "δακτυλικά αποτυπώματα" στο *Κεφάλαιο*, τον Λούκατς, τον Κορς κτλ., αναρωτήθηκαν πώς έγινε και το κλασικό εργατικό κίνημα κατακτήθηκε από τον "αγοραίο μαρξισμό". Γιατί αυτός ο προ-καντιανός υλισμός (δηλ. ο υλισμός που αντίθετα με τον μαρξικό, δεν έχει περάσει από το διάλογο με τον γερμανικό ιδεαλισμό και τον Φόουερμπαχ) έχει τόσες ομοιότητες με τον υλισμό του 18^{ου} αιώνα του αγγλο-γαλλικού Διαφωτισμού, δηλ. με την ιδεολογία της αστικής επανάστασης; Πώς μπορούμε να φτάσουμε σε μια **μαρξιστική** εξήγηση της ιστορικής ηγεμονίας του αγοραίου μαρξισμού, δεδομένου ότι ο μαρξισμός απορρίπτει εκ των προτέρων ψυχολογικές/ηθικολογικές κρίσεις του τύπου ότι "είχαν τις λάθος ιδέες"; Η απάντηση δεν φαίνεται να είναι περίπλοκη: αν ο υλισμός του κλασικού εργατικού κινήματος γύρω από το SPD, από το 1860 μέχρι το 1914, και πέρα από τη ρωσική επανάσταση, από επιστημολογική άποψη λίγο διέφερε από τον αστικού χαρακτήρα επαναστατικό υλισμό, τότε οφείλουμε να συμπεράνουμε ότι **το κλασικό εργατικό κίνημα της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης ήταν μια συνέχεια της αστικής επανάστασης**. Αν δούμε τα πράγματα από τη σκοπιά των θαυμαστών του ηρωικού πρώιμου SPD, είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι καμία άλλη εξήγηση δεν έχει νόημα. Αυτό, εντέλει, δεν είναι κάτι τόσο μακριά από τη θεωρία του Τρότσκι για τη συνδυασμένη και ανισομερή ανάπτυξη: όπου η αστική τάξη είναι πολύ αδύναμη και ανίκανη

³⁵ Ο ολλανδός υπεραριστερός Χέρμαν Γκόρτερ είχε συλλάβει, συγχυσμένα αλλά σωστά, την απουσία αγροτικού ζητήματος για τους εργάτες της Δύσης ως την ουσία της διαφοράς ανάμεσα στη ρωσική επανάσταση και κάθε δυνητική επανάσταση στη Δύση. Πρόκειται για μια διαφορά που ελαχιστοποιήθηκε από τον Λένιν στον "Αριστερισμό". Δες. Χ. Γκόρτερ, *Offener Brief an den Genossen Lenin*, Βερολίνο 1921 [Ανοιχτή Επιστολή στον Σύντροφο Λένιν].

για να επιτεθεί στο *ancien regime* [παλαιό καθεστώς], αυτό το καθήκον πέφτει στην εργατική τάξη. (Ο Τρότσκι κατέβαλε προσπάθειες για να κάνει πιστευτό ότι έτσι η εργατική τάξη κάνει τη σοσιαλιστική επανάσταση). Τούτος ο "αγοραίος μαρξισμός" παρείχε την "κοσμοαντίληψη" που υπάρχει στις εκλαϊκευτικές μπροσούρες του ύστερου Ένγκελς, στα κείμενα των Μπέμπελ, Κάουτσκι, Γ. Λήμπκνεχτ, του προ-ρεβιζιονιστή Μπέρνσταϊν, του Πλεχάνοφ, —δηλ. των ισχυρών μυστικοσυμβούλων της Β' Διεθνούς, από τους οποίους πήρε την παιδεία του ο Λένιν και οι μπολσεβίκοι. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Λένιν άρχισε να ψιλιάζεται τι συμβαίνει με τον Κάουτσκι και το ορθόδοξο "κέντρο" του SPD μόλις το 1910-1912· το 1914 δε μπορούσε να πιστέψει τα μάτια του όταν διάβασε στις εφημερίδες ότι το SPD είχε υπερψηφίσει τις πολεμικές πιστώσεις. Τόσο επηρεασμένος ήταν από αυτές τις τάσεις. Έγραψε τον "Ιμπεριαλισμό" για να δώσει μια εξήγηση στην κατάρρευση του SPD· ο Τρότσκι αργότερα πρόσθεσε την "απουσία επαναστατικής ηγεσίας" για να εξηγήσει την ήττα στην κεντρική Ευρώπη μετά τον πόλεμο. Η εξιστόρηση της Raya Dunayevskaya που αναφέρει ότι το Σεπτέμβριο του 1914 ο Λένιν τρέχει στη βιβλιοθήκη της Ζυρίχης για να διαβάσει τη *Λογική του Χέγκελ*³⁶ ούτως ώστε να κατανοήσει τη συντριβή του SPD, μπορεί να είναι ιστορικά ακριβής ή όχι· όπως και νά 'χει, αυτός ο "ύστερος Λένιν" δεν επηρέασε τον επίσημο μαρξισμό μετά το 1917, της Δ' Διεθνούς συμπεριλαμβανομένης. Οι φιλοσοφικές απόψεις του Λούκατς και του Κορς ήταν αντικείμενο περιγέλου στην Κομιντέρν το 1923. Ανάμεσα στα πιο καλά θεωρητικά συγκροτημένα ρεύματα της αμερικανικής Αριστεράς στα μέσα της δεκαετίας του 1960 (πριν να έρθει το κύμα μεταφράσεων από Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία μετά το 1968), ίσως το πιο καλά συγκροτημένο αγγλόφωνο κείμενο σχετικά με το φιλοσοφικό υπόβαθρο του μαρξισμού να ήταν το "*Towards an Understanding of Karl Marx*" του Sidney Hook. Δε λέω ότι έχει για αυτό ευθύνη ο οποιοσδήποτε· αυτή η πραγματικότητα απλά αντανακλά το γεγονός ότι η ανακάλυψη των πρώιμων γραπτών του Μαρξ, της πραγματικής οφειλής του προς τον Χέγκελ, της κριτικής του αγοραίου υλισμού που υπάρχει στις "Θέσεις για τον Φόουερμπαχ", και έργων όπως τα *Grundrisse*, άρχισε να επηρεάζει κόσμο πέρα από μικρούς κύκλους ειδικών μόνο μετά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Όμως θα πρέπει να υπάρχει ένας **ιστορικός** λόγος για αυτό· δεν επρόκειτο απλά για το τι εκδόθηκε, πού και πώς, και τι όχι (τα *Grundrisse* για παράδειγμα, πρωτοεκδόθηκαν σε 200 αντίτυπα στα γερμανικά το 1941 στη Μόσχα).

Κλειδί για αυτό τον ιδεολογικό αναχρονισμό στον μαρξισμό και την ιστορία της εργατικής τάξης δεν μπορεί επομένως να είναι, όπως ήδη είπαμε, ότι "είχαν τις λάθος ιδέες". Η απάντηση πρέπει να βρίσκεται σε βαθύτερα επίπεδα της ιστορίας της συσσώρευσης, και του τρόπου με τον οποίο αυτή έδωσε μορφή στην ταξική πάλη διεθνώς. Για μιαν ακόμη φορά, η μπορντιγκιστική παράδοση ξέθαψε οπτικές που ήταν περιθωριακές στις συζητήσεις κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, οπτικές που πιστεύω ότι συνδέουν αγροτικό ζήτημα, περιοδολόγηση [periodization] της καπιταλιστικής συσσώρευσης, τον πραγματικό ιστορικό ρόλο σοσιαλδημοκρατίας και μπολσεβικισμού, βρίσκοντας παράλληλα τον ιστορικό σύνδεσμο ανάμεσα στην πεφωτισμένη μοναρχία του 17^{ου} αιώνα και τα μαζικά κομμουνιστικά κόμματα του 20^{ου} αιώνα.

Η πιο ενδιαφέρουσα οπτική αναφορικά με αυτά τα ζητήματα αναπτύχθηκε από τους "νεομπορντιγκιστές": γαλλικά ρεύματα επηρεασμένα —αλλά όχι δουλικά— από τον Μπορντίγκα. Οι καλύτερες τάσεις τους επιχείρησαν να συνθέσουν τον Μπορντίγκα, που αγνοούσε την ιστορική σημασία των σοβιέτ, των εργατικών συμβουλίων και της εργατικής δημοκρατίας, φορτώνοντας τα πάντα στο κόμμα, με την ολλανδογερμανική υπεραριστερά

³⁶ Raya Dunayevskaya, "*Philosophy and Revolution*", (Νέα Υόρκη, 1975), 3^ο κεφ.

που εξυμνούσε τα εργατικά συμβούλια, και εξηγούσε όλα όσα πήγαν στραβά μετά το 1917 με όρους "λενινισμού".

Όλα αυτά τα γαλλικά ρεύματα δίνουν μεγάλη σημασία σε ένα κείμενο του Μαρξ, που, σε βάθος χρόνου, μπορεί να αποδειχτεί μεγαλύτερης σημασίας από όλα τα νέα κείμενα που άρχισαν να εμφανίζονται κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960: το λεγόμενο "Αδημοσίευτο 6^ο Κεφάλαιο" του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*³⁷. Δε γνωρίζουμε γιατί ο Μαρξ το αφαίρεσε από το αρχικό κείμενο του 1^{ου} τόμου. Όμως πρόκειται για μια υλιστική "Φαινομενολογία του Πνεύματος". Δέκα σελίδες αρκούν για να αναιρεθούν οι αλτουσεριανές απόψεις πως ο Μαρξ της "ύστερης περιόδου" ξέχασε τον Χέγκελ. Όμως η κατάφαση της συνέχειας με τη μέθοδο του Χέγκελ δεν είναι καν το σημαντικότερο στοιχείο του κειμένου· οι θεμελιακές κατηγορίες τις οποίες επεξεργάζεται εκεί ο Μαρξ είναι οι διαφορές ανάμεσα σε απόλυτη και σχετική υπεραξία, σε ό,τι έχει ονομάσει ο Μαρξ "εκτατική" [extensive] και "εντατική" φάση συσσώρευσης, που αντιστοιχούν με τη σειρά τους σε "τυπική" και "πραγματική" κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας. Η αναφορά σε "εκτατική" και "εντατική" φάση της καπιταλιστικής ιστορίας δεν είναι ίδιον των μαρξιστών· ως περιγραφικά εργαλεία έχουν χρησιμοποιηθεί και από αστούς ιστορικούς της οικονομίας. Ένα [νεομπορντιγκιστικό] ρεύμα όρισε πως η διαφορά αυτή έχει κατ' ουσίαν να κάνει με το ότι "η [νέα] φάση απο-υλοποιεί τον **εργάτη** και αφήνει μόνο τον **προλετάριο**".³⁸ Σε αυτή την πρόταση βρίσκεται η καταδίκη της σχολής του Gutman της "νέας εργατικής ιστορίας"³⁹. Η μετάβαση στην "εντατική" συσσώρευση παρουσιάζεται στο 6^ο Κεφάλαιο ως "η αναγωγή της εργασίας στις πιο γενικές καπιταλιστικές μορφές αφηρημένης εργασίας": πρόκειται για το λιτό και σαφή ορισμό της εργασιακής διαδικασίας της μαζικής παραγωγής του 20^{ου} αιώνα στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο. Η "νέα εργατική ιστορία" δεν είναι παρά ένα μακρόσυρτο νοσταλγικό τραγούδι για τη φάση της τυπικής κυριαρχίας [του κεφαλαίου επί της εργασίας].

Επιπλέον, το "Αδημοσίευτο 6^ο Κεφάλαιο" ρίχνει φως στην "χεγκελιανή αναγέννηση" του Μαρξισμού, καθώς και στους λόγους για τους οποίους σοβαρό ενδιαφέρον για το χεγκελιανό υπόβαθρο του Μαρξ πρωτοεμφανίστηκε στη Γερμανία ήδη από τη δεκαετία του 1920 (Λούκατς, Κορς, σχολή της Φρανκφούρτης), ενώ στη Γαλλία θέριψε μόλις τη δεκαετία του 1950. Πράγματι, ο **αγοραίος** μαρξισμός έγινε δημοφιλής ιδεολογία στη Γαλλία —στα στρώματα της διανόησης— μόλις τις δεκαετίες του 1930 και 1940, δηλ. κατά το Λαϊκό Μέτωπο και την Αντίσταση. Πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε αυτή τη τριαντάχρονη καθυστέρηση ανάμεσα σε Γαλλία και Γερμανία; Η προφανής απάντηση βρίσκεται στη συντριπτική υπεροχή της Γερμανίας στον τομέα της βιομηχανικής ανάπτυξης τη δεκαετία του 1920. Μόλις το 1950 άρχισε η Γαλλία να την ανταγωνίζεται σε αυτό τον τομέα. Φαίνεται να υπάρχει μια κάποια σχέση ανάμεσα στον "χεγκελιανό" μαρξισμό και τις συνθήκες που ονομάσαμε "εντατική συσσώρευση" και "πραγματική κυριαρχία". Κάτι άλλο περίεργο είναι πως η Ιταλία είχε μια εκλεπτυσμένη, πιο "γερμανοποιημένη" μαρξιστική κουλτούρα πολύ πριν τη Γαλλία. Αυτό πρέπει να συνδέεται με την "καθυστερημένη" πολιτική εμφάνιση της Ιταλίας, σε αντίθεση με τη συμμετοχή της Γαλλίας στην πρώτη βορειοατλαντική καπιταλιστική οικονομία και το αστικό επαναστατικό κύμα του 1770-1815.

³⁷ Υπάρχει στο παράρτημα της νέας αγγλικής μετάφρασης του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* (Νέα Υόρκη, 1976), από τις εκδόσεις Penguin. [ΣτΜ. Στα ελληνικά κυκλοφορεί ως "Αποτελέσματα του άμεσου προταξ παραγωγής (VI ανέκδοτο κεφάλαιο)", εκδόσεις α/συνέχεια]

³⁸ Δες τη μπροσούρα της γαλλικής ομάδας Negation, "*Lip and the Self-managed Counter-Revolution*". Αγγλ. μτφ. από το Red and Black, Ντητρόιτ, 1975).

³⁹ [ΣτΜ] *New labor history*. Σχολή της Ιστορίας της Εργασίας που δίνει έμφαση στους αγώνες και τις εμπειρίες μειοψηφικών υποκειμένων της εργασίας, όπως οι γυναίκες, οι μαύροι εργάτες, οι μειονότητες, οι μετανάστες.

Η ιακωβίνικη παράδοση στη Γαλλία, όπως εκφράζεται από το ρασιοναλισμό των Κόμτε, Σαιν Σιμόν, Guesde, τον καντιανό ιδεαλισμό του Ζωρές, ή ακόμη και από το ρασιοναλισμό της αναρχικής παράδοσης (με την πίστη της στην αντικληρική επιστήμη) ή τέλος τον "κοσμικό και δημοκρατικό θετικισμό" της Γ' Δημοκρατίας, έμεινε κάτω από τα επίπεδα της μετα-καντιανής γερμανικής σκέψης. Η Ιταλία "γερμανοποιήθηκε" τη δεκαετία του 1890· η Γαλλία μόλις τις δεκαετίες του 1930 και 1940.

Η παράδοση των Λένιν-Τρότσκι διαιρεί την ιστορία του καπιταλισμού σε δυο φάσεις, που χωρίζονται από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος εγκαινιάζει την "εποχή της ιμπεριαλιστικής παρακμής". Οι θεωρητικές βάσεις αυτής της θεωρίας προέρχονται από τη συζήτηση γύρω από τον "μονοπωλιακό καπιταλισμό" πριν τον Α' ΠΠ: Χόμπσον, Χίλφρεντιγκ, Λένιν. Για μια περίοδο ο *Ιμπεριαλισμός* του Λένιν λειτούργησε ως το εκλαϊκευτικό έργο αυτής της θεώρησης. Ο καπιταλισμός την περίοδο της ακμής της Β' Διεθνούς φαινόταν διαφορετικός από το σύστημα που περιέγραψε ο Μαρξ (πρέπει να θυμόμαστε ότι ο 2^{ος} και 3^{ος} τόμος του *Κεφαλαίου* εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1880 και 1890 αντίστοιχα· η παιδεία των περισσότερων σοσιαλιστών αγωνιστών ως προς την "μαρξιστική οικονομική θεωρία" έρχεται από τον 1^ο τόμο, ή πιο ρεαλιστικά, από εκλαϊκευτικές μπροσούρες όπως το "*Μισθοί, Τιμές, Κέρδη*"). Ο καπιταλισμός φαινόταν να απομακρύνεται από μια φάση "ανταγωνισμού" ή "λαισέρ-φαιρ" και να πηγαίνει σε μια φάση που χαρακτηριζόταν από καρτέλ, μονοπώλια, ιμπεριαλιστική κρατική καθοδήγηση, την εμφάνιση του χρηματιστικού κεφαλαίου, την κούρσα των εξοπλισμών, τις αρπαγές αποικιακής γης: όλα δηλαδή τα στοιχεία που ο Χίλφρεντιγκ γύρω στο 1910 είχε χαρακτηρίσει ως "οργανωμένο καπιταλισμό". Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το σημείο καμπής. Η ρωσική επανάσταση έδειξε πως, όπως είπε ο Λένιν, "η προλεταριακή επανάσταση κρύβεται πίσω από κάθε απεργία": αυτή η θέση φαινόταν να επιβεβαιώνεται από την περίοδο του 1917-1921. Όμως, έπειτα από μια εφήμερη σταθεροποίηση, ήρθε το 1929, η παγκόσμια ύφεση, ο φασισμός, ο σταλινισμός και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, και αργότερα μια ατέλειωτη σειρά εθνικοαπελευθερωτικών πολέμων. Ποιος, το 1950, θα μπορούσε να αρνηθεί πως αυτή είναι "η εποχή της ιμπεριαλιστικής παρακμής"; Αυτά τα απόλυτα πραγματικά φαινόμενα θεμελιώσανε μιαν ολόκληρη κοσμοαντίληψη, που πρωτοκωδικοποιήθηκε στα πρώτα χρόνια της Κομιντέρν: σε συνέχεια με τον καουτσικιστικό αγοραίο μαρξισμό της περιόδου πριν το 1914, ήρθε ο χαρακτηρισμός της περιόδου ως "μονοπωλιακού καπιταλισμού", όπως έκανε πιο συγκροτημένα ο Μπουχάριν, η θεωρία της διαρκούς επανάστασης και της συνδυασμένης και ανισομερούς ανάπτυξης του Τρότσκι, ο χαρακτηρισμός της εποχής ως "εποχής της ιμπεριαλιστικής παρακμής" από το συνέδριο [της Γ' Διεθνούς]. Αυτή είναι τουλάχιστον η συμπυκνωμένη έκφραση αυτής της κληρονομιάς όπως ανακτήθηκε από τις καλύτερες απόπειρες του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70 για μια επανασύνδεση με την επαναστατική δυναμική της Γερμανίας, Πολωνίας και Ρωσίας του 1905 και του 1917-1921. Αυτή η περιοδολόγηση επιτρέπει σε κάποιον να κοιτάξει την ιστορία από "την Μόσχα του '20", κάτι όμως που κάνει την ιστορία της ρωσικής επανάστασης από το 1917 μέχρι το 1928 τόσο κεντρική και φαινομενικά τόσο γεμάτη από επιπτώσεις. Σε αυτή την ιστορική περίοδο βρισκόταν η φιλοσοφική λίθος, τροτσικιστική, σαχτμανίτικη ή υπεραριστερή. Αυτή ήταν η οπτική εκείνων που, στα μέσα της δεκαετίας του '70, δεν είχαν αυταπάτες για τη σοσιαλδημοκρατία, το σταλινισμό, ή τον τριτοκοσμικό βοναπαρτισμό, δηλ. εκείνων που πολέμησαν τα παραπάνω ρεύματα από την προνομιακή θέση της επαναστατικής εργατικής δημοκρατίας και των σοβιέτ/εργατικών συμβουλίων. Σε ένα επίπεδο αυτή η ερμηνεία φαίνεται σαν μια τελείως συνεκτική εξήγηση του κόσμου των μέσων της δεκαετίας του '70. Δεν ήταν η Γερμανία και η Ρωσία η ύψιστη έκφραση του επαναστατικού εργατικού

κινήματος; Ό,τι ακολούθησε δεν ήταν καταστροφή και γραφειοκρατικός εφιάλτης; Ο Μπορντίγκα είχε προβλέψει αυτή τη συμπεριφορά όταν έγραψε, κάποια στιγμή στη δεκαετία του '50, πως "απλώς και μόνο επειδή η κοινωνική εξέλιξη σε μια ζώνη (Σημ. του Λόρεν Γκόλντερ: ο Μπορντίγκα εννοεί την Ευρώπη και τις ΗΠΑ) έχει φτάσει στο τέλος μιας φάσης, δε σημαίνει πως ό,τι συμβαίνει στον υπόλοιπο πλανήτη κοινωνικά είναι δίχως ενδιαφέρον". Για αυτή την κοσμοαντίληψη (την οποία τότε υποστήριζε και ο γράφων), ό,τι συνέβαινε στον υπόλοιπο πλανήτη ήταν ακριβώς δίχως **κοινωνικό** ενδιαφέρον. Ποιος μπορούσε να προτάξει στα σοβαρά την Κίνα, τη Βόρειο Κορέα, την Αλβανία, ή τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ως μοντέλο για τους Αμερικανούς ή τους Ευρωπαίους εργάτες; Αυτή η αντίληψη, παρότι σωστή, ήταν ανεπαρκής.

Γιατί;

Αυτή η αντίληψη ήταν ανεπαρκής επειδή δε λάβαινε υπόψη της δυο πραγματικότητες που είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους από τα μέσα της δεκαετίας του '70: τη διπλή κίνηση του εκβιομηχανισμού του Τρίτου Κόσμου και της ανάπτυξης τομέων έντασης τεχνολογίας (high tech) στον αναπτυσσόμενο τομέα. Αυτές οι δυο πραγματικότητες έμελλε να ξεσπάσουν πάνω στο εργατικό κίνημα της Δύσης, πάνω στο οποίο στηριζόταν όλη η προηγούμενη ανάλυση. Το 1970, στο μέσο της σταλινικής, μαοϊκής ή τριτοκοσμικής ευφορίας για τις αγροτο-γραφειοκρατικές επαναστάσεις, ήταν σωστό και επαναστατικό να θεωρεί κανείς τη δυτική εργατική τάξη ως τη μόνη τάξη που έχει πραγματικά τη δυνατότητα να δώσει ένα τέλος στην ταξική κοινωνία. Υπήρχε ανάγκη να απορρίπτονται οι τριτοκοσμικές ασυναρτησίες, όπως και τώρα υπάρχει ανάγκη να απορρίπτονται τα (αρκετά εξασθενημένα) απομεινάρια τους. Όμως αυτό που έκτοτε έχει αλλάξει είναι, φυσικά, ότι η αποβιομηχάνιση στη Δύση, και η εκβιομηχάνιση του Τρίτου Κόσμου (δυο όψεις του ίδιου νομίσματος), έχουν δημιουργήσει ένα πραγματικό εργατικό κίνημα στον ίδιο τον Τρίτο Κόσμο, με την Νότια Κορέα να αποτελεί το πιο πρόσφατο σημαντικό παράδειγμα. Κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70 ο κόσμος ήταν όπως θα μπορούσε να τον σκεφτεί κανείς χρησιμοποιώντας ως προκείμενες τις αντιλήψεις της πρώιμης, ηρωικής Κομιντέρν που αναπτύξαμε πιο πάνω. Οι χώρες που βρίσκονταν στο επίκεντρο της παγκόσμιας βιομηχανίας το 1914 (δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ, Ιαπωνία) συνέχιζαν να αποτελούν το βιομηχανικό πυρήνα. Με τους όρους της συζήτησης που κάναμε πιο πάνω, αν μια χώρα δεν είχε "αναδιοργανωθεί εσωτερικά" μέχρι το 1860, δεν θα έμπαινε στο "κλαμπ των βιομηχανικών χωρών" ούτε το 1914, ούτε ακόμη και το 1975. Ακόμη, το ποσοστό των εργατών που εργαζόταν στη μεταποίηση στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες, που είχε φτάσει στο ζενίθ του 45% στη Γερμανία και την Αγγλία γύρω στα 1900-1914, συνέχιζε να βρίσκεται σε κοντινά ποσοστά στην αναπτυσσόμενη καπιταλιστική ζώνη μέχρι την αρχή της δεκαετίας του '70. Τι είχε συμβεί στο μεσοδιάστημα; Είναι ξεκάθαρο, στον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό κόσμο έχει λάβει χώρα μια (αρκετά απότομη) διάλυση του εργατικού δυναμικού: το 1900-1914 το 45% ήταν στη βιομηχανία, το 10% ήταν σε δουλειές γραφείου/υπηρεσίες, και το 45% απασχολούνταν στη γεωργία. Το 1970 έχουμε 40-45% στη βιομηχανία, 5-10% στη γεωργία και 40-45% σε δουλειές γραφείου/υπηρεσίες (για να μην αναφέρουμε τη δημιουργία ενός μεγάλου τομέα παραγωγής στρατιωτικών εξοπλισμών, που στις αρχές του αιώνα μόλις είχε αρχίσει να εμφανίζεται). Τι δείχνει αυτό; Δείχνει ότι το "στόρυ" της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει ως εξής. Το 1814-1915, στη φάση του "κλασικού" ή "ανταγωνιστικού" καπιταλισμού, το σύστημα κυρίως μεταμορφώνει τους αγροτικούς πληθυσμούς σε εργάτες, τουλάχιστον στην Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Στην περίοδο μετά το 1914 (η οποία στην πραγματικότητα ξεκινά γύρω στα 1890) η νέα φάση του "οργανωμένου" καπιταλισμού, του "μονοπωλιακού" καπιταλισμού, η "εποχή της ιμπεριαλιστικής παρακμής" συνεχίζει να εκμεταλλεύεται τους αγροτικούς

πληθυσμούς του δυτικού κόσμου (συμπεριλαμβανομένης της λατινικής Αμερικής, της Καραϊβικής, της νότιας Ευρώπης και της Αφρικής), όμως για να πετύχει τι; Αντί να συνεχιστεί η αύξηση του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού, η απίστευτα αυξημένη παραγωγικότητα ενός στάσιμου ποσοστού του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία χρησιμοποιείται για να τροφοδοτηθεί ένας διογκούμενος "τομέας υπηρεσιών" (και παραγωγής στρατιωτικών εξοπλισμών). Και για να επιστρέψουμε στο βασικό μας θέμα, φαίνεται πως ακριβώς όταν ο αγροτικός πληθυσμός της εκάστοτε χώρας μειώνεται σε ένα ασήμαντο 5-10% του συνολικού εργατικού δυναμικού, τα ΚΚ αρχίζουν να διαβρώνονται, ώσπου σταδιακά να αντικατασταθούν από τα ενσωματωμένα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Αυτό συνέβη για παράδειγμα στη Γαλλία και την Ισπανία την τελευταία δεκαεπενταετία.

Αντίθετα στην Πορτογαλία δε συνέβη αυτό, ακριβώς επειδή πρόκειται για μια χώρα όπου οι αγρότες μικροπαραγωγοί παραμένουν ένα σημαντικό ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού. Αυτό είναι το υπόβαθρο για τον μετασχηματισμό του PCI. Είναι αυτό που έχει συμβεί εδώ και καιρό στη βόρεια Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Πρόκειται ακόμη για κάτι παράλληλο με τα προβλήματα που εμφανίστηκαν στην ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ όταν ολοκληρώθηκε η "εκτατική" φάση της συσσώρευσης και έφτασε η ώρα να προχωρήσουμε στην εντατική φάση, στην οποία η Δύση έφτασε μέσα από την κρίση του 1914-1945. Με δυο λόγια, από την πεφωτισμένη απολυταρχία του 17^{ου} αιώνα στα ΚΚ του 20^{ου}, η προβληματική είναι η προβληματική της εκτατικής φάσης της συσσώρευσης —του μετασχηματισμού των αγροτών σε εργάτες. Η έσχατη συνεπαγωγή αυτής της πραγματικότητας είναι ότι μια κοινωνία είναι πλήρως καπιταλιστική όταν και μόνον όταν μονάχα ένα ασήμαντο ποσοστό του εργατικού δυναμικού απασχολείται στη γεωργία, δηλ. μια κοινωνία είναι πλήρως καπιταλιστική μονάχα όταν έχει προχωρήσει από την εκτατική/τυπική στην εντατική/πραγματική φάση της συσσώρευσης. Αυτό σημαίνει, εν ολίγοις, ότι ούτε η Ευρώπη ούτε οι ΗΠΑ ήταν τόσο καπιταλιστικές όσο νόμιζε το τότε σοσιαλιστικό κίνημα, καθώς και ότι **το κλασικό εργατικό κίνημα, στα κύρια ρεύματά του, ήταν πρώτα και κύρια ένα κίνημα που ώθησε τον καπιταλισμό στην εντατική του φάση.**

Συνοψίζοντας, καπιταλισμός σημαίνει πρώτα και κύρια αγροτική επανάσταση.

Το αγροτικό ζήτημα εμφανίστηκε με διαφορετικούς τρόπους στην ιστορία της διεθνούς Αριστεράς. Εμφανίστηκε συνδεδεμένο με τις αγροτικές επαναστάσεις που συνόδευσαν τη γαλλική και τη ρωσική επανάσταση· με την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας στο νότο των ΗΠΑ κατά τον αμερικανικό εμφύλιο· με την ερήμωση της ευρωπαϊκής επαρχίας μετά τον Β' ΠΠ. Το δίχως άλλο, έχουμε εδώ να κάνουμε με διακριτά φαινόμενα τα οποία δεν πρέπει να τσουβαλιάζουμε ελαφρά τη καρδιά. Ας εστιάσουμε στο συσχετισμό τη εντατικής συσσώρευσης με τη μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού στο 5-10% ως τον ορισμό της "πλήρως καπιταλιστικής" κοινωνίας. Μια πλήρως καπιταλιστική γεωργία είναι μια αμερικανικού τύπου μηχανοποιημένη γεωργία. Το "αγροτικό ζήτημα", υπ' αυτή την έννοια, δε λύθηκε στη Γαλλία το 1789, αλλά το 1945-1973. Η σύνδεση ανάμεσα σε γεωργία και εντατική συσσώρευση στη βιομηχανία είναι η εξής: η μείωση του κόστους των τροφίμων ως ποσοστού στο "καλάθι κατανάλωσης" του εργάτη δημιουργεί επιπλέον αγοραστική δύναμη για τα 'διαρκή αγαθά' [durables] κατανάλωσης (όπως το αυτοκίνητο), που βρίσκονται στο επίκεντρο της μαζικής παραγωγής του 20^{ου} αιώνα.

Πριν επιστρέψουμε, για μια ακόμη φορά, στον Μπορντίγκα και τους νεομπορντιγκιστές, ας συνοψίσουμε. Ο αγοραίος μαρξισμός ήταν μια ιδεολογία της διανοήσης σε κεντρική και ανατολική Ευρώπη, που συνδεόταν με το εργατικό κίνημα σε μια μάχη για την ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης (διεθνής μαρξισμός της Α' και Β'

Διεθνούς). Σε παράλληλη πορεία με τον προ-καντιανό, προ του 1789 αστικό υλισμό, αυτός ο αγοραίος μαρξισμός δεν είναι αποτέλεσμα ενός κάποιου "σφάλματος" ("είχαν λάθος ιδέες") αλλά η ακριβής έκφραση του πραγματικού κινήματος από το οποίο αναπτύχθηκε. Τούτο το περιεχόμενο ταιριάζει με το πλαίσιο μιας περιοδολόγησης της καπιταλιστικής ιστορίας που προσθέτει στην κατά Λένιν/Τρότσκι "εποχή της ιμπεριαλιστικής παρακμής" τις έννοιες της εκτατικής/εντατικής συσσώρευσης και της τυπικής/πραγματικής κυριαρχίας. Η όλη θεωρία των Λένιν/Χίλφρεντιγκ της Β' Διεθνούς περί "οργανωμένου καπιταλισμού" και "μονοπωλιακού καπιταλισμού" αποτελεί τότε συσκότιση και απόκρυψη του γεγονότος της μετάβασης από την εκτατική στην εντατική φάση. Η αντίληψη του "επίσημου μαρξισμού" είναι συνεπώς η αντίληψη μιας ανερχόμενης κρατικής ελίτ, στην εξουσία ή εκτός εξουσίας, της οποίας το κίνημα έχει πάντα ως αποτέλεσμα μίαν άλλη μορφή καπιταλισμού (πραγματική κυριαρχία), την οποία και αποκαλεί "σοσιαλισμό". Το συναρπαστικό σε μια τέτοια ανάλυση είναι ότι αποφεύγονται οι ηθικολογίες, καθώς και ότι παρέχεται μια "κοινωνιολογική" ερμηνεία μιας "επιστημολογίας". Για μίαν ακόμη φορά, αυτό σημαίνει ότι αυτό το κοινωνικό στρώμα σκεφτόταν στη βάση ενός υλισμού του τύπου της *Aufklärung* ακριβώς επειδή αποτελούσε το υπαλληλικό στρώμα ενός πρωτόλειου κράτους σε ένα αναπτυσσόμενο καθεστώς, και ότι η **οικονομική του θεωρία**, κωδικοποιημένη στη λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού, ήταν ακριβώς η οικονομική θεωρία αυτού του στρώματος. Δεν επρόκειτο για πραγματικό μαρξισμό, καθώς έτεινε να αντικαθιστά αναλύσεις σχέσεων και δυνάμεων παραγωγής με αναλύσεις (εντέλει ντυριγκιανές) "δύναμης". Από τον Λένιν και τον Μπουχάριν μέσω των Maren και Sweezy, του Μπετελέμ και του Αμίν, ως τον Πολ Ποτ (αναγνωρίζοντας βέβαια ότι υπάρχουν τεράστιες ασυνέχειες και εκφυλισμός, αλλά και συνέχεια), η θεωρία του "μονοπωλιακού καπιταλισμού" είναι η θεωρία των κρατικών γραφειοκρατών. Είναι μια θεμελιωδώς αντεργατική θεωρία. Βλέπει το ρεφορμισμό της εργατικής τάξης της Δύσης ως έκφραση των υπερκερδών που προέρχονται από τον Ιμπεριαλισμό, και συσκοτίζει τη διαφορά συμφερόντων που υπάρχει ανάμεσα στην κρατικογραφειοκρατική ελίτ και την αγροτική και εργατική τάξη στις υπανάπτυκτες χώρες, στις οποίες μια τέτοια ελίτ βρίσκεται στην εξουσία.

Οι Γάλλοι νεομπορντιγκιστές, ειδικά ο Καμάτ, έδειξαν ότι ήταν στη Ρωσία περισσότερο από οπουδήποτε που ο μαρξισμός, σταδιακά, μετατράπηκε από μια θεωρία της "υλικής ανθρώπινης κοινότητας", από **ένα πραγματικό κίνημα** που "γεννιέται" από τον ώριμο καπιταλισμό, **σε κάτι που "χτίζεται"** σε συνθήκες καθυστερημένου πρωτοκαπιταλισμού. Αυτό καθίσταται εμφανές αν δούμε την αντίθεση ανάμεσα στη "μαρξιστική θέση" για το ρωσικό ζήτημα που αναπτύχθηκε από τον Μαρξ το 1878-1883 και την πολεμική των μπολσεβίκων με τους ύστερους Λαϊκιστές [Ναροντικούς] τη δεκαετία του 1890. Ό,τι κι αν σκεφτόταν στη σχετική μελέτη του ο Μαρξ για τη δυνατότητα της ρωσικής κομμούνας να αποτελέσει μια πιθανή βάση για το άμεσο "άλμα" προς τον κομμουνισμό, δε θα είχε ποτέ γράψει, όπως έγραψε το 1936 ο Τρότσκι, ότι "ο σοσιαλισμός τώρα στέκεται απέναντι στον καπιταλισμό με τόνους ατσαλιού και τσιμέντου." Αυτό δε θέλει να πει πως δεν υπάρχει καμιά βάση στο έργο του Μαρξ για αυτές τις παραγωγιστικές θεωρήσεις· σημαίνει απλά πως το χάσμα που χωρίζει τον Μαρξ από το διεθνή μαρξισμό της Β', Γ' (και Δ') Διεθνούς συνίσταται ακριβώς στο ότι ο Μαρξ είναι πέραν του "προ-καντιανού" υλισμού, και πολύ πέρα από την οικονομική θεωρία του "μονοπωλιακού καπιταλισμού", δυο δηλαδή αντιλήψεις που εκφράζουν μια δημοσιούπαλληλική εικόνα για τον κόσμο. Στη μάχη ανάμεσα στον Λένιν και τους Λαϊκιστές τη δεκαετία του 1890, στη μάχη δηλαδή να εισαχθεί ο κουτσουρεμένος "μαρξισμός" της Β' διεθνούς στη Ρωσία, όλη η προ του 1883 διάσταση της μαρξικής ανάλυσης του "ρωσικού κινήματος", την οποία ξέθαψε ο Μπορντίγκα, χάνεται σε μια παραγωγιστική χορωδία. Η γραμμική, μηχανιστική κατάφαση

της "προόδου", που βρισκόταν στον πυρήνα της ιστορικής σκέψης του Διαφωτισμού, και η οποία αντικαταστάθηκε από μια ιστορική θεωρία των "σταδίων" του αγοραίου μαρξισμού, δε μπορεί να κατανοήσει τη ρωσική αγροτική κομμούνα, όπως την κατανόησε ο Μαρξ. Η *Gemeinwesen* (η υλική ανθρώπινη κοινότητα) ως τέλος/σκοπός [*telos*] του κομμουνισμού καταστέλλεται για χάρη του παραγωγισμού. Μόλις ήρθαν στην εξουσία, οι μπολσεβίκοι πήραν τα σχήματα αναπαραγωγής και τις κατηγορίες του 2^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* και τα μετέτρεψαν σε εγχειρίδια οικονομικού σχεδιασμού, δίχως να λάβουν υπόψη τους πως επρόκειτο για μια "ρικαρντιανή" περιγραφή του καπιταλισμού, την οποία ο Μαρξ ανατρέπει στον 3^ο τόμο.⁴⁰ Έτσι άνοιξε ο δρόμος για την παραγωγιστική ιδεολογία των σταλινικών σχεδιαστών μετά το 1928. Πράγματι, υπάρχει ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στον Μαρξ και τη Β' Διεθνή, και αργότερα τους μπολσεβίκους, που βρίσκει έκφραση στη "φιλοσοφία" και την "οικονομική θεωρία": με τη σειρά τους αυτές οι διαφορές εκφράζουν διαφορετικές "κοινωνικές επιστημολογίες", που ριζώνουν στις αντιλήψεις δυο διαφορετικών τάξεων, της εργατικής τάξης και της κρατικής γραφειοκρατίας. Υπ' αυτή την έννοια έχει νόημα να πούμε ότι τα καλύτερα στοιχεία της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και του ρωσικού μπολσεβικισμού είναι αμετάκλητα δεμένα με το κράτος. Σε περίπτωση που αναζωπυρωθεί, η επαναστατική οπτική δε θα έχει πια τη δυνατότητα να θεωρήσει τα παραπάνω ρεύματα σαν τους άμεσους προγόνους της: αντίθετα, θα πρέπει να τα δει ως παρεκκλίσεις, στις οποίες ο μαρξισμός ενώθηκε με μια ξένη προς αυτόν κρατικιστική αντίληψη.

Έμεις, σήμερα στη Δύση, αντίθετα με τους επαναστάτες του 1910, ζούμε σε έναν πλήρως καπιταλιστικό κόσμο. Δεν υπάρχει καμιά καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας προς ολοκλήρωση, για το εργατικό κίνημα δεν υπάρχει κανένα αγροτικό ζήτημα. Παράλληλα, στο μέσο μιας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που αρχίζει να παίρνει τις διαστάσεις του 1930, όλες οι παλιές επαναστατικές βλέψεις έχουν γίνει αέρας, και η εικόνα του τι θα μπορούσε να είναι ένας θετικός κόσμος πέραν του καπιταλισμού μοιάζει λιγότερο ξεκάθαρη από ποτέ. (Η πρόσφατη ιστορία μας παρέχει με πλήθος από αρνητικά παραδείγματα). Παραταύτα, αν κατανοήσουμε ότι μεγάλο μέρος από ό,τι καταρρέει σήμερα είναι εντέλει κληρονομιά της πεφωτισμένης απολυταρχίας και των σύγχρονων μορφών της, θα δούμε πως πολλά από τα διανοητικά εργαλεία που μέχρι πρόσφατα βρίσκονταν σε χρήση, ήταν στην πραγματικότητα εργαλεία κατάλληλα για την ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης, και αναπτύχθηκαν από κινήματα που κατέληξαν να διευθύνονται από κρατικούς υπάλληλους, πραγματικούς ή δυνητικούς. Απελευθερώνοντας τον μαρξισμό από αυτή την κρατικιστική κληρονομιά θα μπορέσουμε επιτέλους να αρχίσουμε να κατανοούμε τον κόσμο από την προνομιακή θέση του "πραγματικού κινήματος που εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια μας" (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*).

⁴⁰ Δες Rita di Leo, *Gli Operai ed il sistema sovietico*, Bari 1970, 1^ο κεφάλαιο, για μια καλή συζήτηση της σοβιετικής χρήσης του 2^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* ως "εγχειριδίου" από το οποίο αναπτύχθηκαν οι κατηγορίες της διαδικασίας σχεδιασμού.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ένας σκοπός αυτού του άρθρου ήταν να εξοικειώσει καλύτερα τον αγγλόφωνο κόσμο με το πρόσωπο και τις ιδέες του Μπορντίγκα.

Δυστυχώς πολλές από τις πηγές στις οποίες βασιστήκαμε έχουν εκδοθεί μονάχα στα ιταλικά ή τα γαλλικά, από σχεδόν άγνωστους αριστερούς εκδοτικούς οίκους· πολλές πηγές δεν κυκλοφορούν πλέον. Είναι λοιπόν, πέρα από τα γραπτά του ίδιου του Μπορντίγκα, πρακτικά αδύνατο να διαβαστούν. Οι αναγνώστες που επιθυμούν να αποκτήσουν τα διαθέσιμα γραπτά του Μπορντίγκα, σε διάφορες γλώσσες, μπορούν να επικοινωνήσουν στη διεύθυνση *Partito Comunista Internazionale, Via Marnni 30, Schio, Italy*.

Τα σημαντικά κείμενα του Μπορντίγκα είναι τα εξής: Το ***Strutture economica e sociale de la della Russia d'oggi*** (Edizioni il programma comunista, 1976) είναι το κύριο έργο του για τη ρωσική οικονομία. Ένα μεγάλο τμήμα του εκδόθηκε στα γαλλικά με τον τίτλο ***Russie et Revolution dans la theorie marxiste*** (Ed. Spartacus, 1975). Το ***Storia delta sinistra comunista*** (Ed. il programma comunista), αποτελεί την ιστορία της φράξιας του Μπορντίγκα από το 1912 μέχρι το 1921, και εκδόθηκε σε τρεις τόμους από το 1964. Μικρότερες αλλά θεμελιώδεις θεωρητικές μελέτες είναι τα ***Proprieta e capitale*** (Ed. Iskra, Φλωρεντία, 1980) και ***Mai la merce sfamera l'umomo: la question agraria e lateoria della rendita fondiaria secondo Marx*** (Ed. Iskra, 1979) Μια γαλλική συλλογή κάποιων από τα μικρότερα κείμενα του Μπορντίγκα, συμπεριλαμβανομένων των σχολίων του για τα ***Χειρόγραφα του 1844*** του Μαρξ, εκδόθηκε μαζί με έναν πρόλογο του Ζακ Καμάτ με τον τίτλο ***Bordiga et la passion du communisme*** (Ed. Spartacus, 1974).

Δεν υπάρχει, εξ όσων γνωρίζω, μια επαρκής και συστηματική μελέτη για τον Μπορντίγκα. Δυο έργα που αποφεύγουν τα λάθη και τις συκοφαντίες του παρελθόντος είναι το A. de Clementi, ***Bordiga*** (Turin, 1971) και η βιογραφία του από τον Franco Livorsi, έναν διανοούμενο του PCI, με τίτλο ***Amadeo Bordiga*** (Rome, 1976). Μια παρουσίαση των θέσεων του Μπορντίγκα για το φαινόμενο των σοβιέτ υπάρχει στο Uhana Grilli, ***Amadeo Bordiga: capitalismo sovietico e comunismo*** (Μιλάνο, 1982). Η καλύτερη γενική παρουσίαση του Μπορντίγκα και των θεωριών του όπως αυτές επηρέασαν το παρόν άρθρο βρίσκεται στο Jacques Camatte, ***Bordiga et la revolution russe: Russie et necessite du communisme*** in the journal *Invariance*, Annee VII, Serie II, No. 4. Μια κριτική αποτίμηση της μπορντιγκιστικής φράξιας υπάρχει στο ***La Gauche Communiste d' Italie***, που εκδόθηκε το 1981 από την οργάνωση ***Courant Communiste International*** [Διεθνές Κομμουνιστικό Ρεύμα]. Μια γενική "μπορντιγκιστική" άποψη για τη ρωσική επανάσταση και τα επακόλουθά της υπάρχει στο ειδικό τριπλό τεύχος του Programme communista, ***Bilan d' une revolution*** (40-41-42, Οκτ. 1967- Ιούνιος 1968), της θεωρητικής επιθεώρησης ενός από τα τότε αντίπαλα μπορντιγκιστικά κόμματα. Δεν κατάφερα να επιβεβαιώσω αν οι απόψεις που εκφράζονται εκεί γράφτηκαν ή εγκρίθηκαν από τον ίδιο τον Μπορντίγκα.

Δυο ακόμη ενδιαφέροντα έργα που αντλούν κριτικά από τον Μπορντίγκα είναι το Jean Barrot, ***Le mouvement communiste*** (Ed. Champ Libre, 1972), και το Jacques Camatte, ***Capital et Gemeinwesein: Le 6e chapitre inedit et l'oeuvre economique de Marx*** (Ed. Spartacus, Παρίσι 1978).

Αρκετές πληροφορίες για τον Μπορντίγκα κατά την περίοδο που ασκούσε τη μεγαλύτερη επιρροή στις μάζες υπάρχουν στην ημιεπίσημη ιστορία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος του Paolo Spriano, με τίτλο ***Storia del Partito comunista***

italiano, Vol I Da Bordiga a Gramsci (Turin 1967). Αυτό το έργο, όπως και του Unvorsi, πρέπει να χρησιμοποιηθεί με προσοχή.

[Βιβλιογραφική σημείωση της ελληνικής μετάφρασης: στα ελληνικά απόσο ξέρουμε υπάρχει η μετάφραση του "Κόμμα και Τάξη" στο 2^ο τεύχος του περιοδικού *Blaumachen*, της Δημοκρατικής Αρχής (στο σάιτ του Βραχόκηπου: <http://j15.vrahokipos.gr/bookcase/47-amadeo-bordiga/75-dimokratiki-arxi.html>), μερικά κείμενα στο σάιτ του Διεθνούς Κομμουνιστικού Κόμματος (<http://international-communist-party.org/Ellenika.htm>), και μερικά ακόμη κείμενα στη σελίδα της ομάδας n+1 (http://www.quinternia.org/lingue/others/0_others.htm).

Να αναφέρουμε ακόμη το βιβλίο του Ζιλ Ντωβέ "Έκλειψη και επανεμφάνιση του Κομμουνιστικού Κινήματος" (εκδ. Κόκκινο Νήμα), στο οποίο υπάρχει ένα κείμενο για τον Μπορντίγκα (Σημείωση για τον Πάνεκουκ και τον Μπορντίγκα).

Αρκετά από τα κείμενα στα οποία αναφέρεται ο Γκόλντερ υπάρχουν στα διαδικτυακά αρχεία *marxists.org* και *sinistra.net*.]